१

245sk01

वेदविषयप्रवेशः

प्रस्तावना

भारतीयानां धर्मस्य आचारस्य अध्यात्मस्य वाङ्मयस्य च मूलम् वेदः। तत्र आदौ संस्कृतसाहित्यम् किम् भवति इति प्रतिपादयिष्यते। तस्य वैशिष्ट्यम् किम् किं वा अस्य महत्त्वम् इति एतत् सर्वम् अस्मिन् पाठे वक्ष्यते। संस्कृतसाहित्यजगति वैदिकवाङ्मयस्य वैशिष्ट्यं को वा न जानाति। वैदिकवाङ्मयस्य विभूतिविषये अतिशयोक्तिः नास्ति। इदं वाङ्मयं प्राचीनम्, समग्रपृथिवीव्यापि, अस्य परिमाणं विशालम्। अस्य वैभवं निरतिशयम्, अस्य सौन्दर्यगुणः अनन्यतुल्यः। महत् मौलिकं पुरातनं च इदं वाङ्मयम्। तत्र अस्माकम् अभिनिवेशः सर्वदा भवति। न केवलम् एतावन्मात्रम्। अन्यानि अपि निमित्तानि वैदिकवाङ्मयस्य अध्ययने विद्यार्थिनां कृते विशिष्टाम् अभिरुचिं जनयन्ति।

संस्कृतसाहित्ये वेदानां स्थानं मूर्ध्नि वर्त्तते। भारतीयदर्शनस्य धर्मस्य च जीवनं वेदाः एव सन्ति। वैदिकवाङ्मयम् अनादि अपौरुषेयम्। इदं वाङ्मयं मन्त्रब्राह्मणात्मकं वेदवत् चरणाश्रितं सकलसच्छास्त्रतात्पर्यं च अस्ति। इदं वाङ्मयं प्राचीनतमं सकलभाषासाहित्यानां मूलभूतम् इत्यस्मिन् विषये भाषातत्त्वविदां विदुषां न कश्चित् सन्देहलेशः। अस्य वाङ्मयस्य अध्ययनम् अत्यावश्यकम् इति भाषातत्त्वविदः विद्वांसः अनुभवन्ति। भारतीयानां कृते वैदिकवाङ्मयस्य इतिहासः अनुपमः अक्षयधनतुल्यः च अस्ति। तस्मादेव कारणात् भारतीयाः विद्वांसः अस्य विषयस्य अध्ययनेन आह्लादम् अनुभवन्ति।

आर्याणां सभ्यता संस्कृतिश्च वेदान् एव आधारीकृत्य विराजते। वेदान् न केवलं भारतीयाः विद्वांसः वैदेशिकाः अपि विद्वांसः श्रद्धादृष्ट्या सर्वदा अवलोकयन्ति। परमसत्यस्य अनुसन्धातारः महर्षयः यत् महत् तत्त्वम् अनुभूतवन्तः तस्य बोधयितारः विद्वांसः अद्यापि पृथिव्यां विराजन्ते। भारतीयपरम्परानुसारेण वेदाः तु अपौरुषेयाः सन्ति एव। अतिप्राचीनकालाद् एव इष्टप्राप्तेः अनिष्टपरिहारस्य च अलौकिकाः उपायाः तेभ्यः एव ज्ञायन्ते। वेदेषु ज्ञान-विज्ञान-धर्म-दर्शन-सदाचार-संस्कृति-नैतिक-सामाजिक-राजनैतिकप्रभृतीनां जीवनस्य उपयोगिविषयाणां सन्निवेशः वर्तते। यत्र प्रत्यक्षस्य न प्रवेशः न वा अनुमानस्य प्रवेशः तत्रापि वेदाः प्रविशन्ति। स्मृतिपुराणादयः वेदानुगामिनः सन्ति तस्मादेव हेतोः स्मृतिपुराणादयः ग्रहणयोग्याः। एते स्मृतिपुराणादयः विश्वकोषाः इति विदुषां मतम्। वेदाः अस्माकं श्रेयःकर्मणां प्रेयःकर्मणां च साधनमस्ति। प्राचीनधर्मविषये प्राचीनसमाजविषये व्यवहारविषये च बोधं जनयितुं श्रुतयः एव समर्थाः भवन्ति। वेदाः अखिलस्य अपि धर्मस्य मूलभूताः इति हेतोः ते सर्वथा समादृताः भवन्ति। स्मृतिकारेण मनुना अपि उक्तं -

'वेदोऽखिलो धर्ममूलम्' तथा वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ।'इति।

एवञ्च, महाभाष्यकारः पतञ्जलिः ब्राह्मणस्य षडङ्गवेदाध्ययनम् अनिवार्यम् इति कथनं समर्थयति। तथाहि-

'ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च।'

वेदेषु आध्यात्मिकदर्शनस्य उत्कृष्टं भाण्डागारं निक्षिप्तम् अस्ति। किञ्च तेषां प्रतिपादनस्य रीतिः अर्वाचीनानां प्रतिपादनशैलीतः सर्वथा भिन्ना एव। मानवानां जीवनस्य दर्शनं वेदेषु एव द्रष्टव्यम्। विश्वसाहित्ये वेदानां महत्त्वं वैशिष्ट्यं च स्पष्टमेव प्रतिभाति। एवम् अग्रे भवन्तः वेदशब्दार्थम् तस्य च पर्यायशब्दान् ज्ञास्यति। अन्ते च वेदः पौरुषेयः अपौरुषेयः वेति विषये सामान्यविचारः प्रदर्शयिष्यते।

अखिलज्ञानराशेः आधारः भवति वेदः। वेदेषु प्राचीनतमः य ऋग्वेदः स एव विश्वस्य प्राचीनतमो ग्रन्थः। नास्ति तादृशं किमपि ज्ञानं यद् वेदे नास्ति। वायुयानाद् आरभ्य ब्रह्मविद्या सर्वमेव वेदे अस्ति। परन्तु कालवशेन अधुना वेदस्य तथा अध्ययनं न लभ्यते। अत्र तु सामान्येन स्थूलांशः स्पृष्टो वर्तते। तत्रापि वेदादिशब्दानां धातु-प्रत्ययादिनिर्देशपुरस्सरं निर्वचनादिकमपि अत्र प्रदर्शितम्। अत्र वेदस्य विभिन्नानां शाखानां नामनिर्देशपूर्वकं तत्र विद्यमानानां मन्त्राणां संख्या अपि प्रदत्ता।

वेदे स्वरस्य महिमा वर्तते। अतः स्वरविषयोऽपि संक्षेपतः अस्मिन्नेव पाठे उपस्थापयिष्यते।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान् -

- वेदानाम् वैशिष्ट्यम् ज्ञास्यति।
- वेदानां महत्त्वम् किम् इति अवगमिष्यति।
- वैदिकवाङ्मयम् किम् भवति इति जानीयात्।
- वैदिकवाङ्मयविभूतिः का इति बुध्यात्।
- वेदशब्दार्थम् वेदस्य पर्यायशब्दान् च ज्ञास्यति।
- वेदः पौरुषेयः अपौरुषेयः वेति विषये सामान्यविचारम् अवगमिष्यति।
- वेदलक्षणम् किम् इति ज्ञास्यति।

१.१) वेदानां वैशिष्ट्यम्

अतीव विशिष्टं व्यापकञ्च अस्ति वेदानां महत्त्वम्। वैदिकवाङ्मयस्य महत्त्वं कोऽपि सामान्यतया वर्णयितुं न समर्थः। अत्र सर्वाङ्गपूर्णाः मानवजीवनस्य उद्देश्यभूताः धर्मार्थकाममोक्षाख्याः चत्वारः अपि पुरुषार्थाः आलोचिताः सन्ति। अतः वैदिकवाङ्मये मानवजीवनस्य उपयोगिनः सर्वे अपि विषयाः साधु विवेचिताः इति कथनं समुचितम् एव। अत्र प्रेयःशास्त्रं श्रेयःशास्त्रं च उभयमपि समभावेन वर्धितम्। अत एव अत्र भोगस्य मोक्षस्य च सत्तायाः सकलवाङ्मयापेक्षया विशिष्टता विद्यते। अतिमहत्त्वपूर्णम् इदं वैदिकसाहित्यम्। इदं प्राचीनतायां सर्वातिशायि अस्ति इति सर्वे जानन्ति एव। इदं व्यापकं परिमाणे च

महत् अस्ति इति प्रसिद्धम्। तस्य अध्ययनम् अपरिहार्यम् अनिवार्यं च अभ्युपगतम्। यो हि द्विजः वेदम् अनधीत्य अन्यत्र श्रमं करोति सः इह शूद्रो मतः। यथा-

'योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम्।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः॥' - मनु°

भारतीयविचारधाराया दृढोऽयं विश्वासो यत् वेदतत्त्वज्ञ एव जनः ब्रह्म ज्ञातुम् प्रभवति। यथा-

'वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र कुत्राश्रमे वसन्।
इहैव लोके तिष्ठन् स ब्रह्मभूयाय कल्पते॥'

स्वकीयविशिष्टताभिः वैदिकवाङ्मयस्य महत्त्वं प्रतिष्ठितं विद्यते। वेदानां ज्ञानं विना जीवनस्य अन्तिमम् लक्ष्यम् अधिगम्यं न भवति, अतः वैदिकवाङ्मयस्य स्थानं महत्त्वपूर्णमस्ति। ज्ञानस्य विमला धारा समस्ते अपि क्षितिमण्डले सर्वासु अपि दिक्षु वेदेभ्य एव निःसृत्य प्रवहति। वेदाः न केवलं भारतीयानाम् अपि तु पृथिव्यां निवसतीनाम् सर्वासामपि मानवजातीनां हितसाधनाय सन्ति।

अस्मदीयाः पूर्वजाः केन प्रकारेण जीवनयापनं कृतवन्तः। काभिः क्रीडाभिः ते स्वकीयं मनो मोदितवन्तः। काः देवताः ते पूजितवन्तः। विवाहसम्बन्धस्य उद्देश्यं ते किं निर्धारितवन्तः। केन च विधिना ते प्रभाते अग्नौ आहुतिं समर्पितवन्तः इत्यादिविषये हृदये जिज्ञासा वर्तते चेत् तदा तेषां विषये यथार्थं ज्ञानं वेदेभ्य एव लब्धुं शक्यम् अस्ति।

वेदानाम् उपादेयत्वं महत्त्वं च तेषां भाषादृष्ट्यापि अधिकम् दृश्यते। अस्याः वैदिकभाषाया अपि महान् प्रभावः आधुनिकभाषाविज्ञाने अस्ति।इयं वैदिकभाषा भाषाविदां मध्ये विस्तृतं प्राचीनभाषाविषयकं मतभेदं निराकृतवती। भाषाशास्त्रपण्डिताः साम्प्रतिकाः इच्छन्ति यत् तेषाम् अभिमतः विषयः नितरां पूर्णतया परिपक्वतां गच्छेत्, तदा ते वेदस्य अध्ययनं कुर्युः ,वेदज्ञानम् अधिगन्तुं च प्रयत्नं कुर्युः। वेदान् अधीत्य अनुशील्य च ते तत्तद्भाषासु समागतानां पाड्ँ-नाइट-फार्चूनप्रभृतिपदानां मूलरूपं तेषां रूपान्तराणां साधु ज्ञानं लब्धुं शक्नुवन्ति। भूयिष्ठप्रयोजनानां साधकत्वात् वस्तुतः वेदाः सन्ति परममहत्त्वभाजः ग्रन्थाः।

१.२) वेदानां महत्त्वम्

ऋषयः वेदान् प्रणीतवन्तः इति पाश्चात्याः पण्डिताः चिन्तयन्ति। वेदाः शब्दराशयः इति पाश्चात्यानां पण्डितानाम् आधिभौतिकी दृष्टिः। तस्मात् ते शब्दराशिसमूहात्मकं वेदं सामान्यग्रन्थम् एव अवगच्छन्ति। परन्तु वेदमर्मज्ञाः भारतीयाः मेधाविनः तान् शब्दराशीन् ऋषिकृतान् न मन्यन्ते। भारतीयविदुषां मते ऋषयः वैदिकमन्त्राणां द्रष्टारः सन्ति न तु कर्तारः। अलौकिकसामर्थ्यशालिनः ऋषयः दिव्यया प्रतिभया मन्त्राणां दर्शनं लब्धवन्तः। तेषां मन्त्रराशीनां प्रकाशः तेषां बुद्धौ आविर्भूतः। 'ऋषति पश्यति इति ऋषिः' इति व्युत्पत्त्या लब्धस्य 'ऋषि' इत्येतस्य पदस्य अर्थः 'मन्त्रद्रष्टा' इत्यस्ति एव। ऋषिशब्दः 'इगुपधात् कित्' इत्यनेन औणादिकसुत्रेण इनि प्रत्यये कृते निष्पद्यते। निरुक्ते च विद्यमानाः- 'तद्येनास्तपस्यमानन् ब्रह्मस्वयम्भ्वभ्यानर्षत्।' इत्यादयः पङ्क्तयः ऋषेः मन्त्रद्रष्टृत्वम् समर्थयन्ति।

वेदाध्ययनम्

प्रधानरूपेण वेदो द्विविधः- मन्त्ररूपः ब्राह्मणरूपः चेति। मन्त्रसमुदायः एव संहिताशब्देन व्यवहृतः। ब्राह्मणरूपः वेदभागस्तु संहिताभागस्य व्याख्यारूपः एव। स च अयं ब्राह्मणभागः यागस्वरुपस्य बोधकः इति प्रथितः। ब्राह्मणग्रन्थः अपि त्रिधा विभक्तः भवति- ब्राह्मणम्, आरण्यकम्, उपनिषत् चेति। यज्ञस्वरूपप्रतिपादकः ब्राह्मणभागः भवति। अरण्ये पठिताः ये च यज्ञस्य आध्यात्मिकं रूपं विवेचयन्ति ते वेदभागाः आरण्यकानि। उपनिषदः ब्रह्मस्वरूपस्य बोधिकाः मोक्षसाधनानि वा, अयम् एव भागः वेदस्य अन्तरूपतया साररूपतया वा वेदान्तः इति उच्यते। ब्राह्मणभागो गृहस्थानामुपयोगी अस्ति, आरण्यकभागो वानप्रस्थम् आश्रितानाम् उपयोगी अस्ति, उपनिषद्भागश्च संन्यस्तानां सन्यासिनां वा उपयोगी इत्यपि कथयितुं शक्यते।

पाठगतप्रश्नाः

१. द्विजः वेदम् अनधीत्य अन्यत् कर्म करोति चेत् किम् भवति।
२. कः ब्रह्म ज्ञातुम् प्रभवति।
३. वेदशास्त्रार्थ....इत्यादिकारिकां पूरयत।
४. योऽनधीत्य.....इत्यादिकारिकां पूरयत।
५. पाश्चात्याः पण्डिताः वेदान् कैः प्रणीतान् मन्यन्ते।
६. भारतीयविदुषां मते ऋषयः के।
७. ऋषिशब्दस्य व्युत्पत्तिलभ्यः अर्थः कः।
८. ऋषिशब्दः केन प्रत्ययेन निष्पन्नः
९. निरुक्तस्य का पङ्क्तिः ऋषिशब्दस्य मन्त्रद्रष्टृत्वरूपम् अर्थं समर्थयत ।
१०. वेदस्य प्रधानौ विभागौ कौ।
११. मन्त्रसमुदायस्य अपरं नाम किम्।
१२. ब्राह्मणरूपः वेदभागः कः।
१३. ब्राह्मणग्रन्थः कतिधा विभक्तः। के च ते।
१४. ब्राह्मणः कस्य प्रतिपादकः।
१५. आरण्यकं नाम किम्।
१६. का नाम उपनिषत्।
१७. ब्राह्मणभागेषु के भागाः केषाम् उपयोगाय।

१.३) वैदिकवाङ्मयम्

भारतीयज्ञानप्रवाहः गङ्गायाः प्रवाहः इव। तस्य च स्रोतांसि वेदा एव सन्ति। वेदतुल्यः अपरः कोऽपि दीप्तपुञ्जः ग्रन्थः नास्ति। वेदस्य प्रभया न केवलं वेदः स्वयं भासितः अपि तु तस्य प्रभया समस्तभारतीयवाङ्मयम् एव प्रभासितं वर्त्तते। वेदशब्देन यथा चतसृणां मन्त्रसंहितानां परिग्रहणं भवति तथैव वैदिकशब्देन वेदोत्तरकालिकस्य समस्तस्य वैदिकवाङ्मयस्य अवबोधो भवति। वैदिकशब्दस्तु वेदविषयकाणां बहुविधानां ज्ञानसामग्रीणां सूचकः द्योतको वा भवति। वेदविषयकेण सामग्रीपदेन अत्र षड्वेदाङ्ग-ब्राह्मण-आरण्यक-उपनिषदादीनां बोधो भवति। वेदाद् भिन्नाः अपि एते वैदिकग्रन्थाः वेदोद्धृताः एव इति। वैदिकवाङ्मयस्य अन्तर्गता एव एते षड्वेदाङ्गप्रभृतयः ग्रन्थाः सन्ति।

यद्यपि साहित्यशब्दः सम्प्रति वाङ्मयम् इत्यस्मिन् अर्थे प्रयुज्यते यस्मिन् अर्थे'लिटरेचर'-शब्दो वैदेशिकैः प्रयुज्यते। तथापि अत्र वेदशब्दस्य प्रयोगः मन्त्रब्राह्मणयोः निमित्तेन विधीयते। आपस्तम्बेन प्रोक्तञ्च- 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्' इति। येन हि यागानाम् अनुष्ठानं निष्पन्नतां गच्छति, देवतानां च स्तुतिविधानं यत्र उल्लिखितमस्ति सः मननात् मन्त्र इत्युच्यते। ब्राह्मणपदं तु ग्रन्थविशेषवाचकम् अस्ति। यज्ञानां विविधक्रियाकलापानां प्रतिपादकाः ग्रन्थाः 'ब्राह्मणम्' इति संज्ञां भजन्ते। 'ब्राह्मणम्' इत्येतस्य पदस्यार्थोऽस्ति-'वर्धनं विस्तारो वा वितानो वा यज्ञः' इति। ब्राह्मणमपि त्रिषु भागेषु विभक्तमस्ति। प्रथमो भागः 'ब्राह्मणम्' इति, द्वितीयो भागः 'आरण्यकम्' इति, तृतीयो भागस्तु 'उपनिषदि'ति कथ्यते।

वेदश्च स्वरूपभेदात् त्रिविधः- ऋग्वेदः, यजुर्वेदः सामवेदः च इति। यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था अस्ति तेषां छन्दोबद्धानां मन्त्राणां नाम 'ऋक्' इति वेद्यम्। ऋचां समूह एव 'ऋग्वेद' इति पदेन व्यवह्रियते। 'यजुः' इत्येतत्पदं यज्-धातोः उसि प्रत्यये कृते निष्पद्यते। यस्मिन् वेदे यज्ञयागादिक्रियाकलापानाम् अनुरोधेन मन्त्राणां सन्निवेशः अस्ति सः 'यजुर्वेद' इत्युच्यते। यत्र गीतिरूपा मन्त्राः विद्यन्ते स उपासनाकाण्डपरो वेदः 'सामवेद' इति गीयते। मन्त्राः त्रिविधाः अत एव वेदाः 'त्रयी' इति नाम्ना प्रसिद्धाः सन्ति।

मन्त्राणां समूहः 'संहिता' इत्यनेन नाम्ना प्रथितः अस्ति। यज्ञानुष्ठानं दृष्टौ निधाय विभिन्नानाम् ऋत्विजां कृते संहितानां सङ्कलनं वेदव्यासः कृतवान्। मन्त्रसंहितानां सङ्कलनं चतुर्विधतया कृतं, तस्मात् संहिताः चतस्रः एव सन्ति। ऋक्संहिता, यजुःसंहिता, सामसंहिता, अथर्वसंहिता चेति तिस्रः संहिताः। अत एव वेदाश्चत्वारः स्मृताः।

अतिव्यापकं विस्तृतं च अस्माकं वैदिकवाङ्मयम्। इदञ्च सर्वाङ्गपूर्णम्, यतः अत्र मानवजीवनस्य उद्देश्यभूताः धर्मार्थकाममोक्षाख्याः चत्वारः अपि पुरुषार्थाः विवेचिताः। इदं हि वाङ्मयं सुप्राचीनम्, समग्रपृथिवीव्यापि, परिमाणेन दुष्परिच्छेद्यम्, सौन्दर्यस्य उत्कर्षेण अनन्यतुल्यं च अस्ति। महत् मौलिकं पुरातनं च इदं वैदिकवाङ्मयम्। अतः अत्र अस्माकम् अभिनिवेशः सर्वथा खलु समर्थ्यते। न च केवलम् एतावन्मात्रं अन्यानि निमित्तानि तावद् वैदिकवाङ्मयस्य अध्ययने पण्डितानां जिज्ञासूनां छात्राणां च अभिरुचिं सञ्जनयन्ति।

पाठगतप्रश्नाः

१८. वेदविषयकसामग्रीपदेन केषां बोधो भवति।

१९. साहित्यशब्दः सम्प्रति कस्मिन् अर्थे प्रयुज्यते।

२०. वेदविषये आपस्तम्बे किं प्रोक्तम्।

२१. मन्त्रशब्दस्य कः अर्थः।

२२. ब्राह्मणम् इत्येतस्य पदस्य कः अर्थः।

२३. वेदः स्वरूपभेदात् कतिविधः। के च ते विभागाः।

२४. का नाम ऋक्। कः च ऋग्वेदः।

२५. कः यजुर्वेदः।

२६. कः सामवेदः।

२७. वेदस्य त्रयीति नाम कथं जातम्।

२८. ऋत्विजां कृते संहितानां सङ्कलनं कः कृतवान्।

२९. संहितानां संख्याः कति।

३०. वैदिकवाङ्मये अस्माकम् अभिनिवेशः कथं भवति।

१.४) वैदिकवाङ्मयस्य विभूतिः

वैदिकवाङ्मयानाम् अध्ययनं तावद् ऐतिहासिकानां परमप्रीतये कल्प्यते। वाङ्मयञ्च एतत् न केवलं विशालभारताभिजनानां जनानाम् अपि तु सहस्रवर्षेभ्यः पूर्वं स्थितानाम् इतिवृत्तम् अद्यावधि रक्षति, तद् विहाय अपि तिब्बत-जापान-चीन-कोरियाप्रभृतिषु देशेषु, लङ्काद्वीप-मलयद्वीपेषु, प्रतीच्येषु च निवसतां जनानां बौद्धिक-प्रवृत्तिषु अपि एतत् पुरा महान्तं प्रभावं विस्तारयति स्म। प्राज्यम् प्रभावम् अपातयत्। प्रतियुगं च अस्य वाङ्मयस्य प्रभावः परिलक्ष्यते।

प्राच्यां तामिल-तेलगु-मलयालम-कनाडीति-भाषाचतुर्वर्गं परित्यज्य प्रायः सकलभारतीयभाषाः वैदिकसंस्कृतेन अन्विताः भवन्ति। प्रतीच्यां प्रायः सकलयूरोपीयभाषाः वैदिकसंस्कृतेन अन्विता भवन्ति। निखिलायाम् अवन्यां धर्मप्रज्ञायाः समुद्भवः एतत्साहित्याश्रयेण यथा परिचीयते न तथा साहित्यान्तराणाम् आश्रयेण।

धर्मदर्शनयोः उभयोः विकासार्थं ज्ञानार्थञ्च वैदिकवाङ्मयस्य अध्ययनम् अपरिहार्यं भवति। मैकडोनलमहोदयेनोक्तम्- 'भारोपीयभाषाभाषिषु जनेषु भारतीयैरेव केवलं वैदिकधर्मो नाम महान् राष्ट्रियधर्मः, अस्य प्रतिपक्षी बौद्धधर्मो नाम महान् सार्वभौमधर्मश्च निरमायि।

उपज्ञासमृद्धं खलु वैदिकवाङ्मयम् इति तु अन्यस्मात् वाङ्मयाद् अस्य विशेषः। ईशवीयपूर्वचतुर्थशताब्द्यां भारतवर्षोपरि यवनानाम् आक्रमणं सञ्जातं ततः पूर्वमेव नूनम् आर्यसभ्यताप्रौढीताम् प्राप्तवती अस्माकं वैदिकवाङ्मयविभूतिः। न च ततःप्रभृति अन्येषां केषाञ्चित् देशानां आक्रमणेन अस्यां संसर्गदोषो जातः। मेकडोनलमहोदयेनोक्तम्-‘सर्वेषामपि सनातनानां साहित्यानां मध्ये वैदिकवाङ्मयं मौलिकतामूल्येन सौन्दर्यगुणप्रकर्षेण च महत्त्वपूर्णपदम् अवाप। मानवप्रकृतिविकाशानुशीलनस्य प्रधानसाधनता तु वेदेषु अन्यवाङ्मयेभ्यो निःसंशयम् उत्कृष्टा एव’इति।

भारतीयसाहित्येतिवृत्तं तावत् वैदिककालः लौकिकसंस्कृतकालः च इति कालद्वयेन विभज्यते। पाणिनेः प्राक् प्रथमः कालः, परतश्च अपरः कालः गण्यते। आद्ये हि वेदाः, ब्राह्मणानि, आरण्यकग्रन्थाः, उपनिषदः, कल्पाश्चेति सारस्वतं समावेश्यते। अस्मिन् वैदिकवाङ्मये आर्यसभ्यतायाः विलक्षणं निरन्तरं च गमनं दृश्यते। प्रार्थना ,उपासना, मन्त्रजपः, जननीजठरे शरीरग्रहणम् इति एतस्माद् आरभ्य शरीरत्यागपर्यन्तम् आर्यजीवनं विशेषयन्ति ये षोडश संस्काराः, अरणीभ्यां हव्यवाहोः जननं, श्रौतसूत्राणि गृह्यसूत्राणि चेत्यादीनि बहूनि विध्यन्तराणि अपि ख्रीष्टजन्मपूर्वाद् अद्यावधि प्रवर्तन्ते।

न खलु तावता पर्याप्तम्, यूरोपीयसंस्कृतिदर्शनयोः यः विकाशः जातः तस्य ज्ञानार्थं वैदिकवाङ्मयस्य अध्ययनं नितरां कर्त्तव्यम्। तथा चोक्तं विण्टरनिट्जमहोदयेन-‘यद्यस्माकं स्वसंस्कृतेरुपक्रमप्रक्रमाः बुभुत्सिताः, यदि चास्माकं पुराणतमभारोपीयसंस्कृतिः विविदिषिता तदा यत्र भारोपीयजनानां वर्षिष्ठं वाङ्मयं सुरक्षितं तदा भारतवर्षमेव खलु अस्माकं गतिरिति’इति।

भारतीयैः खलु विशेषेण अध्येतव्यः अयम् वाङ्मयेतिहासः। भारतीयानां प्राचीनवाङ्मयस्य संस्कृत्याः च श्रेष्ठं दर्पणं भवति वैदिकवाङ्मयम्। अपि च, आधुनिकीनां हिन्दी-पंजाबी-बंगला-उडिया-गुजराती-मराठी-राजस्थानी-बिहारी-आसामीप्रभृतीनाम् उत्तरभारते भाष्यमाणानां सर्वासां भाषाणां जननी इयं भाषा। दक्षिणभारतेऽपि या तामिल-तेलगु-मलयालम-कन्नडदि आधुनिक्यः भाषाः सन्ति ता अपि वैदिकवाङ्मयेन भृशं प्रभाविताः। तथाहि सूत्रे यथा मणयः ग्रथिताः सन्ति तथैव वैदिकवाङ्मये अस्मिन् भारतीयाः सर्वा भाषाः ग्रथिताः सन्ति। न हि वैदिकवाङ्मयस्य ज्ञानेन विना आधुनिकीनां भाषाणां सम्यक् ज्ञानं सम्भवम्।

‘कोऽहम्। कुत आयातः। कथं हि भवेत् सुखप्राप्तिः। दुःखनिराकरणं वा कथं स्यात्।’ इति मानवानाम् अध्यात्मविषयिणी सनातनी जिज्ञासा वैदिकवाङ्मये आलोचिता। अतः वैदिकवाङ्मयस्य इतिहासः संक्षेपेण उक्तः।

पाठगतप्रश्नाः

३१. वैदिकवाङ्मयस्य अध्ययनम् अपरिहार्यं कथम्।

३२. वैदिकसाहित्येतिहासकालः कतिधा विभक्तः।

३३. वैदिकवाङ्मयेन काः भाषाः भृशं प्रभाविताः।

३४. वैदिकवाङ्मये कीदृशी जिज्ञासा आलोचिता।

१.५) वेदशब्दस्यार्थः

'विद्यन्ते धर्मादयः पुरुषार्थाः यैस्ते वेदाः' इति बह्वृक्प्रातिशाख्यम्। किञ्च वेदानां स्वरूपविषये मनसि जिज्ञासा भवति चेत् तदा तद्विषयकं ज्ञानं वेदेभ्य एव लब्धुं शक्यमस्ति। सायणस्तु 'अपौरुषेयवाक्यं वेद' इत्याह। इष्टप्राप्तेः अनिष्टपरिहारस्य च अलौकिकम् उपायं यो वेदयति सः 'वेदः' इति भाष्यभूमिकायां सायणेन उक्तम्। तस्य प्रमाणमपि तत्रैवोक्तम्-

"प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न विद्यते।
एतं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता॥"इति।

आम्नायः, आगमः, श्रुतिः, वेदः, छन्दः इति सर्वे शब्दाः वेदशब्दस्य पर्यायाः सन्ति। ज्ञानार्थकः वेदः इत्येतत् पदम् विद्-धातोः घञ्प्रत्यये कृते निष्पद्यते। वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यां चुरादिप्रकरणे तु चतुर्षु अर्थेषु विद्-धातोः प्रयोगः अस्ति। तद्यथा-

"सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्ते विचारणे।
विन्दते विन्दति प्राप्तौ श्यन्लुक्श्यनम्शेष्विदं क्रमात्॥"इति।

उक्तार्थानां वाचकात् विद्-धातोः वेदः इत्येतस्य पदस्य निष्पत्तिः भवति। सत्तार्थकात् विद्-धातोः घञ्प्रत्यये निष्पन्नस्य 'वेद' इत्येतस्य पदस्य अर्थो भवति- 'विद्यते सत्तां गृह्णाति वस्तु अनेन इति वेदः।' ज्ञानार्थकात् विद्-धातोः घञ्-प्रत्ययेन निष्पन्नस्य 'वेद' इत्येतस्य पदस्य अर्थः अस्ति-'विदन्त्येभिः धर्मब्रह्मणी क्रियाज्ञानमयं ब्रह्म वा इति वेदः।' विचारार्थकात् विद्-धातोः अच्-प्रत्ययेन निष्पन्नस्य वेदशब्दस्य अर्थस्तु -'विन्ते विचारयति धर्मब्रह्मणी क्रियाज्ञानमयं ब्रह्म वेति वेद' इति। लाभार्थकात् विद्-धातोः घञ्-प्रत्ययेन निष्पन्नस्य 'वेद' इत्यस्य अर्थस्तु 'विदन्ते स्वरूपं लभन्ते वस्तु अनेनेति वेदः।' ऋग्वेदभाष्यभूमिकायाम् तु -'विदन्ति जानन्ति, विद्यते भवन्ति, विन्ते विचारयति, विदन्ते लभन्ते सर्वे मनुष्याः सत्त्वविद्यां यैर्येषु वा तथा विद्वांसश्च भवन्ति ते वेदाः'इति। आपस्तम्बानुसारेण- 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्'इति।

वेदस्य स्वरूपविषये प्रतीच्या विपश्चितो वेदान् ऋषिप्रणीतान् मन्यन्ते। तेषां हि आधिभौतिकदृष्टिः तान् शब्दराशीन् सामान्यग्रन्थम् एव अवगच्छति। फलतः यः ऋषिः येन मन्त्रविशेषेण सम्बद्धोऽस्ति स तस्य कर्ता। ऋग्वेदे अपि कर्तृत्वपदस्य स्पष्टतया उल्लेखो लभ्यते- 'इदं ब्रह्मक्रियमाणं नवीयः'(ऋ० ७।३५।१४), 'ब्रह्म कृण्वन्तो हरिवो वसिष्ठाः' (ऋ० ७।३७।४), 'ब्रह्मेन्द्राय वज्रिणे अकारि'(ऋ० ७।९७।९) प्रभृतिमन्त्रेषु 'ऋषिप्रणीता एव वेदमन्त्राः सन्ति' अस्य कथनस्योल्लेखः स्पष्टतया प्रतिभाति। भाषाशास्त्रदृष्ट्या मण्डिताः, आध्यात्मिकभावनया विहीनाः कतिपये आधुनिकाः भारतीयपण्डिताः अपि 'ऋषय एव वैदिकमन्त्राणां कर्त्तारः सन्ति' इति मन्यन्ते। किञ्च वेदमर्मज्ञाः भारतीयाः मेधाविनः तान् न ऋषिभिः प्रणीतान् मन्यन्ते। तेषां मतमिदं यद् ऋषयो वैदिकमन्त्राणां द्रष्टारः

सन्ति न च कर्त्तारः। असङ्ख्येयवैदिकमन्त्राणाम् अनुशीलनेन प्रतीतम् भवति यद् अलौकिकसामर्थ्यशालिनः ऋषयो दिव्यया प्रभया मन्त्राणां दर्शनं लब्धवन्तः (द्रष्टव्यः- ऋ० ७।३३,७।१३ मन्त्राः)। कतिपयेषु मन्त्रेषु मुनिवसिष्ठेन प्रदत्तस्य अलौकिकज्ञानस्य उल्लेखः अस्ति (ऋ० ७।८७।४, ७।८८।४)। ऋग्वेदे अनेकत्र वाचः भव्या स्तुतिः दृग्गोचरीभवति। मन्त्राणां प्रकाशः तद्बुद्धौ आविर्भूतः। तद्यथा-

यज्ञेन वाचः पदवीयमायन्तामन्वविन्दन्नृषिषु प्रविष्टाम्। ऋ० १०।७१।३

ऋषिदृष्टप्रार्थनायाः अलौकिकफलस्य निर्देशः अपि वेदे एव उपलभ्यते (ऋ० ३।५३।१२, ७।३३।३) मन्त्रेष्वेव वैदिकवाण्याः नित्यतायाः प्रमाणं प्राप्यते, तेषु प्रमाणेषु 'वाचा विरूपनित्यता' (ऋ० ८।७५।६) मुख्योऽस्ति 'ऋषि' इत्येतस्य पदस्य व्युत्पत्तिलभ्यः (ऋषति पश्यति इति ऋषिः) अर्थः एव मन्त्रद्रष्टा इत्यस्ति। एषः ऋषिशब्दः 'इगुपधात् कित्' इत्यनेन औणादिकेन सूत्रेण इनि प्रत्यये कृते निष्पद्यते। निरुक्ते च विद्यमानात् 'तद्येनास्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयम्भ्वभ्यानर्षत्....' इत्यादिकाः पङ्क्तयः ऋषेः मन्त्रद्रष्टृत्वम् उपपादयन्ति। अत ऋषयः मन्त्राणां द्रष्टारः सन्ति न तु कर्त्तारः।

'ऋषिर्मन्त्रद्रष्टा। गत्यर्थत्वात् ऋषेर्ज्ञानार्थत्वात् मन्त्रं दृष्टवन्तः ऋषयः।' ('श्वेतवनवासिरचितवृत्तौ' उणादिसूत्रम् ४।१२९ द्रष्टव्यम्) एवञ्च निरुक्तेऽपि 'तद्येनांस्तपस्यमानां ब्राह्मस्वयम्भ्वभ्यानर्षत् त ऋषयोऽभवंस्तदृषीणामृषित्वमिति विज्ञायते ऋषिदर्शनात्। मन्त्रान् ददर्श इत्यौपमन्यवः।'

न्यायवैशेषिकयोः मते वेदाः पौरुषेयाः नित्याश्च सन्ति। परन्तु सांख्य-वेदान्त-मीमांसानाञ्च मतेन ते अपौरुषेयाः सन्ति। इमानि दर्शनानि तेषां नित्यत्वं स्वीकुर्वन्ति। स्मृतिपुराणेषु च वेदसमबन्धिनी तादृशी एव भावना प्रायेण लभ्यते, यादृशी मीमांसायां प्रकाशिता अस्ति। मनुः वेदान् नित्यान् अपौरुषेयान् च मन्यते। तेनोक्तम्-

'पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम्।
अशक्यं चाप्रमेयं च वेदशास्त्रमिति स्थितिः॥' इति

विद्-धातोः घञ्-प्रत्यये वेदशब्दो निष्पद्यते। सामान्यतो विद्-धातुरत्र ज्ञानार्थक इति स्वीकृत्य विद्यते ज्ञायते इति वेदः इत्येवं भावे वेदशब्दस्य व्युत्पत्तिं हृदि कृत्वा वेदशब्दो ज्ञानवाची इति व्यवहारो भवति। किन्तु वेदशब्दः ग्रन्थवाचकः चेद् विद्यते ज्ञायते अनेन इति वेदः इत्येवं करणे वेदशब्दस्य व्युत्पत्तिर्विज्ञेया। येन ग्रन्थेन ज्ञायते ज्ञानसाधनीभूतो वा यो ग्रन्थः स वेदः। न च यत्किञ्चित् ज्ञानप्रतिपादको ग्रन्थो वेदः, किन्तु धर्मार्थकाममोक्षाणां प्राप्तिविषये अलौकिकस्य ज्ञानराशेः प्रतिपादको ग्रन्थ एव वेदः। तेन अतीन्द्रियज्ञानप्रतिपादके ग्रन्थे वेदशब्दो रूढः। विद्धातोः सन्ति चत्वारः अर्थाः। तथा चास्ति विद्-धातोः चातुरर्थिकत्वविषये अपरा एका कारिका-

वेत्ति वेद विद ज्ञाने विन्ते विद विचारणे।
विद्यते विद सत्तायां लाभे विन्दति विन्दते॥ इति

ज्ञानार्थकाद् 'विद ज्ञाने' इति अदादिगणीयाद् विद्धातोः विदन्ति जानन्ति एभिः धर्मब्रह्मणी क्रियाज्ञानमयं ब्रह्म वा इति व्युत्पत्त्या वेदशब्दो निष्पाद्यते। विचारार्थकाद् 'विद विचारणे' इति रुधादिकाद्

विद्धातोः विन्ते विचारयति धर्मादिकमनेनेति व्युत्पत्त्या वेदशब्दो निष्पाद्यते। सत्तार्थकाद् 'विद सत्तायाम्' इति दिवादिकाद् विद्धातोः विद्यते सत्तावद् भवति वस्तु अनेनेति व्युत्पत्त्या वेदशब्दोत्पत्तिः। लाभार्थकाद् 'विदलृ लाभे' इति तुदादिकाद् विद्धातोः विन्दते विन्दति वा स्वरूपं ब्रह्मणः अनेनेति व्युत्पत्त्या वेदशब्दो निष्पाद्यते। केचन तु 'विद चेतानाख्याननिवासेषु' इति चुरादिगणीयादपि धातोः वेदशब्दं निष्पादयन्ति। तेषां नये अर्थसंङ्गतिरेवम् – १.चेत्यते ज्ञायते धर्मब्रह्मतत्त्वं येन स इति २. आख्यायते महतां चरितज्ञातं येन स इति ३. निवसति सर्वदेवगणः पाठकशरीरे येनेति। मनुना उक्तञ्चातः वेदोऽखिलधर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् इति। सायणेनापि उक्तम् - 'इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो ग्रन्थो वेदयति स वेद' इति।

१.६) वेदशब्दस्य पर्यायाः

पुरा श्रवणपरम्परया गुरुशिष्यैः वेदज्ञानं विधृतमासीत्। अतो वेदस्य श्रुतिरिति अभिधानम्। तदुक्तं गुरुमुखोच्चारणानुच्चारणं वेद इति।

ऋक्सामयजुर्वेदास्त्रयो भेदा वेदस्येति त्रयीति समाख्यान्तरम्। यद्यपि अथर्ववेदः अपि वेदः इति स्वीक्रियते तथापि सामादित्रयान्तर्भूतत्वात् तथा यागे च प्रयोगविशेषाभावात् तस्य पृथगुल्लेखो न कृतः। किन्तु वेदत्वमस्य अक्षतम्। तथा चाम्नातं बृहदारण्यकोपनिषदि - 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस' इति। प्रधानयागसम्बन्धाभावेऽपि अभिचारादियागे शान्तिपौष्टिकादिकर्मसु च अथर्वमन्त्राः प्रयुज्यन्ते। पुरुषार्थेषु मोक्षस्यैव मौख्याद् अथर्ववेदे च मोक्षोपायाम्नायात् न केवलं वेदत्वमस्य अस्ति, अपि तु अयमात्मा ब्रह्मेति महावाक्यसत्त्वात्माण्डूक्यादीनाम् आत्मज्ञानोपदेशिनीनाम् उपनिषदां भारेण गुरोरस्य गुरुत्वम् इतरवेदान् अधरीकरोति इति वैदान्तिकानां मतम्।

एतत्सर्वं विहाय आम्नायः आगमः अनुश्रवः छन्दः इत्येतेऽपि वेदपर्यायाः। आ सम्यक् म्नाय्यते अभ्यस्यते इति आम्नायो वेदः। पुरा अध्येतारः गुरुमुखोच्चारणानुच्चारणद्वारा श्रवणेन कण्ठस्थीकरणेन च वेदाभ्यासं कृतवन्तः। अत एव वेदः आम्नाय इति कथ्यते।

वेदस्य अपरं नाम आगमो निगमो वा। तथा हि वेदार्थे आगमनिगमशब्दयोः प्रयोगः बहुत्र दृश्यते। उक्तञ्च पतञ्जलिना रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम् इति। श्रीधरस्वामिना भागवतव्याख्यायामुक्तं निगमो वेदः, स एव कल्पतरुः सर्वपुरुषार्थोपायत्वादिति। स्वाध्यायोऽपि वेदपर्यायः। तथा हि आम्नातं स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति। छन्दांसि छादनात् इति व्युत्पत्त्या छन्दस्-शब्दो वेदमन्त्रवाचकः।

पाठगतप्रश्नाः

३५. बह्वृक्प्रातिशाख्ये किमुच्यते।

३६. सायणेन भाष्यभूमिकायां वेदशब्दविषये किम् आह।

३७. न्यायवैशेषिकमते वेदः कीदृशः।

३८. केषां मते वेदः अपौरुषेयः।

३९. विद्-धातोः चत्वारः अर्थाः के।

४०. विचारार्थकविद्-धातोः किं रूपम्।

४१. मनुना वेदविषये किमुच्यते।

४२. सायणमते वेदस्य लक्षणं किम्।

४३. भाष्यभूमिकायां वेदस्य लक्षणं किम् अस्ति।

४४. वेदशब्दस्य पर्यायाः शब्दाः के।

४५. वेदशब्दः कस्माद्धातोः आयाति।

४६. वेदशब्दः कथं निष्पन्नः।

४७. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यां चुरादिप्रकरणे केषु अर्थेषु विद्-धातोः प्रयोगोऽस्ति। के च ते अर्थाः।

४८. ज्ञानार्थकात् विद्-धातोः घञ्-प्रत्ययेन निष्पन्नस्य 'वेद' इत्येतत्पदस्य अर्थः कः।

४९. विचारार्थकात् विद्-धातोः अच्-प्रत्ययेन निष्पन्नस्य वेदशब्दस्य अर्थः कः।

५०. वेदः ऋषिणा न प्रणीतः इति के मन्यन्ते।

५१. ऋषिशब्दस्य कः अर्थः।

५२. ऋषिशब्दः कथं निष्पन्नः।

५३. न्यायवैशेषिकयोः मते वेदाः कीदृशाः।

५४. मनोः मते वेदाः कीदृशाः।

१.७) वेदः पौरुषेयः अपौरुषेयः वेति विषये सामान्यविचारः

मीमासंकसांख्यवैदान्तिकनैयायिकमतम् - वेदाः अपौरुषेयाः इति वेदान्तिनः स्वीकुर्वन्ति। मीमांसका अपि वेदानाम् अपौरुषेयत्वं स्वीकुर्वन्ति। अतः कोऽपि मर्त्यधर्मा न वेदकर्ता। नापि ईश्वरः तत्कारकः। स स्मर्ता एव। अत आम्नातम् अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितं यत् एतत् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इति। भ्रम-प्रमादादि-पुरुषदोषविरहितत्वाद् वेदा अपौरुषेयाः। भ्रमः प्रमादः विप्रलिप्सा करणापाटवं चेति पुरुषदोषाः। प्रतिकल्पं परमेश्वरो वेदं स्मारं स्मारं ब्रह्मणे उपदिशति।

तदुक्तं पराशरसंहितायाम्-

"न कश्चिद् वेदकर्तास्ति वेदस्मर्ता चतुर्मुखः।
ब्रह्माद्या ऋषयः सर्वे स्मारका न तु कारकाः॥" इति

न च ऋषयोऽपि वेदकर्तारः। ते हि तपस्यया वेदमन्त्रान् दृष्ट्वा लोकानुग्रहबुद्ध्या लोकेषु प्रचारयन्ति। तदुक्तम्-

"युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान् महर्षयः।
लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाता स्वयम्भुवा॥" इति

तेषाम् अयम् अभिप्रायः वर्तते यत् वेदा अनादयः सन्ति। तेषामुत्पत्तिः कदा अभूत्, केन प्रकारेण अभूत् इति न कश्चित् जानाति। अनादित्वादेव वेदानाम् अनन्तत्वमपि सुतरां सिद्धम्। अनादयो वेदा एव अनाद्यनन्तं ब्रह्म प्रतिपादयन्ति। ब्रह्मविषये पारलौकिकानां विषयाणां वा विषये, मोक्षादिकानां वेदा एव प्रमाणम्। यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति, तद्विजिज्ञासस्व तद् ब्रह्म इति श्रुतिरेव सृष्टेः कारणरूपेण प्रतिपादनं करोति। शास्त्रयोनित्वादिति ब्रह्मसूत्रमपि ब्रह्मणि ब्रह्मशब्दवाच्यभूता वेदा एव प्रमाणमिति प्रतिपादयन्ति। वेदस्य अपौरुषेयतां वदद्भिः अभिधीयते यत् सृष्टेरादौ भगवान् पूर्वकल्पानुपूर्वीकं वेदं स्मारं स्मारं ब्रह्मणे उपदिशति। मीमांसका एवं प्रत्यवतिष्ठन्ते यत् शब्दो नित्यः। नित्यः शब्द उच्चारणद्वारा केवलम् अभिव्यज्यते न तु निर्मीयते। वेदानामपि शब्दात्मकत्वादेव नित्यत्वम्। नित्यत्वाच्च अपौरुषेयत्वम्।

सांख्या वैदान्तिकाश्च वेदस्य कूटस्थनित्यताम् अनङ्गीकुर्वन्तोऽपि प्रवाहनित्यतां स्वीकुर्वन्ति। नैयायिकास्तु विद्वांसः स्वीकुर्वन्ति यत् वेदास्तु पौरुषेयाः सन्ति, वेदवाक्यानां महाभारतादिवाक्यवत् पुरुषबुद्धिपूर्वकत्वम् अस्ति। न च अस्मदादिः वेदकर्ता। भ्रम-प्रमादादिराहित्याद् वेदानां तद्रहित ईश्वर एव वेदकर्ता इति पौरुषेय एव वेदः। ईश्वरप्रणीतत्वाद् एव वेदस्य प्रामाण्यम्। शब्दानाम् अनित्यत्वाद् वेदानामपि अनित्यत्वम्। एवञ्च वेदानां कर्ता सर्वज्ञः ईश्वर एव। सर्वज्ञ एव ईश्वरः सकलप्रकारकज्ञानविज्ञानसम्पन्नं वेदमाविर्भूय ब्रह्मणे प्रददाति। तस्य निःश्वसितं वेदाः इति वाक्यस्याभिप्रायो वर्तते, यत् येन प्रकारेण जीवः विना प्रयासं निःश्वसितानि करोति। तस्य कार्यभूतानि एव निःश्वसितानि भवन्ति। तेनैव प्रकारेण विना प्रयासमेव वेदान् जनयति सर्वज्ञत्वात्।

अर्वाचीनमतम् - अर्वाचीनाः वैदेशिकप्रभावप्रभाविताःविचारकाः प्रतिपादयन्ति यत् वेदाः ऋषिभिः कृताः सन्ति। ते प्रतिपादयन्ति यत् यस्य ऋषेः सम्बन्धः येन मन्त्रेण सह अस्ति स एव ऋषिः तस्य मन्त्रस्य प्रणेता अस्ति। 'इदं ब्रह्मक्रियमाणं नवीयः', 'ब्रह्म कृण्वन्तो हरिवो वसिष्ठाः', 'ब्रह्मेन्द्राय वज्रिणे अकारि' इत्यादिभिः वाक्यैः प्रतीयते यत् ऋषिभिः कृता एव वेदाः सन्ति इति।

किन्तु भारतीयानां मनीषिणाम् अभिप्रायो वर्तते यत् ऋषयो मन्त्रकर्तारः न सन्ति, अपि तु ते अपौरुषेयाणां वेदमन्त्राणां साक्षात् कर्तारः सन्ति। मन्त्रद्रष्टृत्वरूपमेव तेषाम् ऋषित्वम् अस्ति। वेदाश्च अपौरुषेयत्वादेव पौरुषेयासु कृतिषु जायमानैः भ्रमप्रमादविप्रलिप्साकरणापाटवरूपैः दोषैः विरहिताः सन्ति।

१.८) वेदलक्षणम्

आपस्तम्बेन वेदलक्षणमुदीरितं मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् इति। सायणेनापि ऋग्वेदभाष्योपद्धाते वेदलक्षणमुक्तं मन्त्रब्राह्मणात्मकशब्दराशिर्वेद इति। मन्त्रो मननात्। यस्मात् कर्म-तदुपकरणदेवतादेः ज्ञानं भवति स मन्त्रः। मन्त्रेभ्यो हि आध्यात्मिकाधिदैविकाधियाज्ञिकविषयको बोधः सञ्जायते। अतः मन्त्राणां

मन्त्रत्वम्। अथवा येषां मननेन आपदः त्राणम् आप्नोति मनुष्यः ते मन्त्राः। चतुर्वेदानां संहिताः एव मन्त्रपदवाच्याः। मन्त्र एव संहिता। वैदिकी संहिता छन्दोबद्धपदरचनात्मिका भवति प्रायः। ब्राह्मणग्रन्थास्तु सर्वथा गद्यात्मका भवन्ति। इयञ्च वैदिकी संहिता एका अखण्डा च। श्रूयते यत् कृष्णद्वैपायनो व्यास एव वेदं चतुर्धा विभज्य ऋक्संहिता सामसंहिता यजुःसंहिता अथर्वसंहिता चेति नाम कृतवान्।

ऋच्यते स्तूयते यया सा ऋक्। जैमिनिना ऋग्लक्षणं कृतं 'तेषामृक् यत्र अर्थवशेन पादव्यवस्था' इति। ऋग्वेद एव सर्वप्रथमम् आविरासीत्। अत एव ऋङ्मन्त्राणाम् अभ्यर्हितत्वम्। वेदान्तरेण यद् विधीयते तत् शिथिलम्। ऋग्वेदेन तु यद्विधीयते तद् दृढं भवति। तथा हि आम्नातं तैत्तिरीयसंहितायां 'यद्वै यज्ञस्य साम्ना यजुषा क्रियते शिथिलं तद्, यदृचा तद् दृढमि'ति। सामलक्षणमुक्तं 'गीतिषु सामाख्या' इति। गीतिपरा एव साममन्त्राः। यजुर्लक्षणमुक्तं 'शेषे यजुःशब्द' इति। यजुर्वेदे हि सर्वविधानां यज्ञादीनां वर्णनाः वर्तन्ते। 'अनियताक्षरावसानो यजुः' इति केषाञ्चिन्मते यजुर्लक्षणम्। यत्र अक्षराणां संख्या नियता निश्चिता वा नास्ति तद् यजुः। यजुर्मन्त्रा हि गद्यात्मका भवन्ति। अत एव ऋक्-सामविलक्षणं गद्यात्मकमन्त्राणाम् अभिधानमेव यजुः। शुक्लयजुर्वेदः कृष्णयजुर्वेदश्चेति यजुर्वेदस्य भागद्वयम्। शुक्लयजुर्वेदे हि दर्शपूर्णमासादियागार्थं मन्त्राः संकलिता वर्तन्ते। कृष्णे तु मन्त्रब्राह्मणयोरेकत्र मिश्रणं दृश्यते। अथर्वमन्त्राणां नास्ति कोऽपि लक्षणविशेषः। वेदान्तमन्त्रा अत्र मुख्यतः सन्निविष्टाः। अभिचारादिकर्मसु अथर्ववेदीयमन्त्राणामस्ति उपयोगः।

पुरा महर्षिः वैशम्पायनः ब्रह्महत्यापापेन पातकी सन् तच्छिष्यान् आहूय कस्तेषु गुरोः पापक्षालनाय तपश्चरितुमुत्सहते। याज्ञवल्क्यस्तदा आह - 'भगवन्, हीनविद्यैः तैः इतरैः शिष्यैः तपसा पापक्षालनं दुःशकम्। अहं तु एक एव प्रभवामि तपसा अघस्ते हन्तुम्।' शिष्यस्याविनयेन क्रुद्धो गुरुः दत्तविद्याप्रत्यर्पणपूर्वकं स्वाश्रमत्यागार्थं तमादिदेश। याज्ञवल्क्योऽपि सपद्येव अधीतां वेदविद्याम् उद्गिरति स्म। तदा गुरोराज्ञया अन्ये शिष्याः तित्तिरिपक्षिरूपेण उद्गीर्णां वेदविद्यां स्वीचक्रुः। अत एव तैः प्रचारिता सा वेदसंहिता तैत्तिरीयसंहितेति संज्ञिता। याज्ञवल्क्यस्तदा सूर्याद् वेदविद्याम् आप्तुकामः सवितृदेवं स्तवेन तोषयामास। सूर्योदेवोऽपि वाजिरूपेण याज्ञवल्क्याय उपादिदेश। वाजो नाम सूर्यरश्मिः, सनिशब्दो धनवाची। सूर्यकिरणाद् वेदधनमिदं लब्धमिति वाजसनेयसंहितेति तदभिधानं लोकेषु प्रसिद्धम्। उद्गीर्णस्य वस्तुनः तामसिकत्वात् तैत्तिरीयसंहिता कृष्णयजुर्वेदाभिधया अभिहिता। सूर्यसकाशात् या वेदविद्या अधिगता सा तु सात्त्विकी इति तस्याः शुक्लत्वम्।

वेदवृक्षो हि बहुशाखासमन्वितः। गुरुशिष्यपरम्परायां वेदाध्ययने स्वराद्युच्चारणशैलीभेदः परिलक्ष्यते। तत एव वेदशाखानां समुत्पत्तिः। तथा हि ऋग्वेदे चतुर्विंशतिः ऋक्शाखाः समुपलब्धाः- शाकल-मुद्गल-गालव-वास्कलादयः। तन्मध्ये शाकल-वास्कलशाखे सम्प्रति समुपलभ्येते। जैमिनि-सुमन्तु-सुकर्मप्रभृतयः शाखाः सामवेदे प्रसिद्धाः। त्वरक-कठादयः कृष्णे। जाबालि-काण्व-माध्यन्दिनादिशाखाः शुक्लयजुर्वेदे प्रसिद्धाः। अथर्ववेदस्य पैप्पलाद-प्रभृतिशाखाः प्रसिद्धाः। वस्तुतः कस्य वेदस्य कति शाखा इति विचारणा तु अतीव कठिना। महाभाष्यपस्पशाह्निके भाष्यकृता पतञ्जलिना उक्तम् - 'एकविंशतिधा वा, एकशतमध्वर्युशाखाः, सहस्रवर्त्मा सामवेद' इति।

अत शाखाशब्देन न संहिताभेदो बुध्यते। किन्तु अध्ययनभेद एव। तदुक्तं वेदविदा सत्यव्रतसामाश्रमिणा 'अध्ययनभेद एव शाखाभेदनिदानं न तु ग्रन्थभेद' इति। एकैकवेदस्य अनेकशाखात्वेऽपि तात्त्विकभेदाभावात् इति।

तत एवं क्रमेणैव समस्तमन्त्रपदानाम् उच्चारणं भवति। स मालापाठः। लेखापाठे हि क्वचित् यथाक्रमं क्वचिद्वा व्युत्क्रमेण क्वचित् पदद्वयस्य क्वचिद्वा पदत्रयस्य एकत्र पाठो भवति। जटापाठस्यैव आनुरूपं दृश्यते शिखापाठे। अत्र मध्ये मध्ये तृतीये षष्ठे नवमे वा चरणे त्रीणि त्रीणि पदानि वर्तन्ते। ध्वजपाठे हि प्रथमतः क्रमपाठवत् षट्पदानि उच्चार्य व्युत्क्रमेण पुनस्तानि एव षट्पदानि उच्चार्यन्ते। यत्र क्रमपाठस्य द्वे द्वे पदे यथाक्रमं त्रिः त्रिः उच्चार्येते, द्वितीयवारे तु व्युत्क्रमेण पाठो भवति, स दण्डपाठः। रथपाठे हि क्रमपाठस्य तद्विपरीतक्रमस्य च सङ्गमो दृश्यते। घनपाठो हि नितरां विलक्षणः क्लिष्टश्च। तत्र अनुलोम-विलोमक्रमेण पदानाम् असकृदावृत्तिः जायते। एते एकादश पाठाः निर्भुज-प्रतृणभेदेन द्विधा। मूलस्याविकृतः पाठो निर्भुजः। संहितापाठ एव निर्भुजः पाठः। तं वर्जयित्वा अन्ये विकृतपाठाः प्रतृणा इत्युच्यते।

वेदस्य विविधा विभागा अग्रे प्रदर्शयिष्यन्ते।

पाठगतप्रश्नाः

५५. न्यायमते वेदः पौरुषेयो न वा।

५६. मीमांसामते वेदः पौरुषेयः अपौरुषेयो वा।

५७. वेदस्य प्रवाहनित्यताम् के अङ्गीकुर्वन्ति।

५८. कः निर्भुजपाठः।

५९. शुक्लयजुर्वेदे काः शाखाः प्रसिद्धाः।

६०. वाजः नाम किम्। सनिशब्दार्थश्च कः।

६१. ऋक्शब्दस्य का व्युत्पत्तिः।

६२. कस्मिन् वेदे दर्शपूर्णमासादियागार्थं मन्त्राः संकलिता वर्तन्ते।

६३. अभिचारादिकर्मसु कीदृशमन्त्राणाम् उपयोगः।

६४. जैमिनिना ऋग्लक्षणं किम् कृतम्।

१.९) अथ संहिता

वेदलक्षणम् आपस्तम्भेन सूचितं **मन्त्रब्राह्मणयोः वेदनामधेयम्** इति। यत्र मन्त्राः पुनश्च तेषां प्रयोगनिर्धारकाणि ब्राह्मणानि च विद्यन्ते स भवति वेदः। उपोद्घातभाष्ये सायणाचार्येणापि अनुरूपं लक्षणम् उक्तम् - '**मन्त्रब्राह्मणात्मकशब्दराशिर्वेदः**' इति। मन्त्रसंहिताभागौ पर्यायौ, सन्निकर्षेण धारयति इति

सम्यक् धृताः मन्त्राः यस्यामिति वा विग्रहे सम्पूर्वकात् डुधाञ् धारणपोषणयोः इति धातोः क्तप्रत्यये स्त्रियां टापि च निष्पद्यते संहिताशब्दः। मन्त्राः यत्र सन्ति सः भागः संहिताभागः इति निष्कर्षः।

शिष्यैः प्रशिष्यैस्तच्छिष्यैर्वेदान्ते शाखिनोऽभवन् इति भागवतवचनात् गुरु-शिष्य-प्रशिष्य-परम्परया वेदस्य रक्षणाद् देशकालव्यक्तिभेदे वेदपाठस्य वैभिन्नत्वात् नाना शाखाः अन्वभवन्। कस्य वेदस्य कति शाखाः इति विषये महाभाष्यकारपतञ्जलिवचनं सुप्रसिद्धम् -

"एकविंशतिधा बाहवृच्यम् सहस्रवर्त्मा सामवेदः।

एकशतमध्वर्युशाखाः नवधाथर्वणो मतः।" इति।

ऋग्वेदस्य एकविंशतिः शाखाः सन्ति, शाखाविषये तु विदुषां मतभेदः अस्त्येव। वाक्यपदीयकारेण भर्तृहरिणा तु अस्य पञ्चदश शाखाः प्रतिपादिताः। ऋक्संहितायाः प्रसिद्धाः पञ्च शाखाः सन्ति - शाकलः वाष्कलः आश्वलायनः, शांखायनः माण्डूकायनः इति। सामवेदस्य सहस्रं शाखाः आसन् परन्तु इदानीन्तनकाले तस्य केवलं तिस्रः शाखाः प्राप्यन्ते। कौथुमीया रामायणीया जैमिनीया इति।

यजुर्वेदस्य शतं शाखाः आसन् । कृष्णयजुर्वेदस्य प्रसिद्धाः शाखाः सन्ति तैत्तिरीयः मैत्रायणी, कठः, कपिष्ठलः। शुक्लयजुर्वेदस्य च वाजसनेयी, माध्यन्दिनी, काण्वः एते शाखाः प्रसिद्धाः।

अथर्ववेदस्य नव शाखाः आसन् । अधुना द्वे शाखे प्राप्येते शौनकः, पिप्पलादश्च।

१.१०) अथ ब्राह्मणम्

ब्रह्मन् इति शब्दस्य विविधेषु अर्थेषु ब्राह्मणः अन्यतमः। तस्माद् वेदमधीते तद्वेद वा इति विग्रहे तदधीते तद्वेद इति सूत्रेण ब्रह्मन् शब्दात् अण्प्रत्यये ब्राह्मणशब्दस्य निष्पत्तिः । अथवा ब्रह्म एव ब्रह्मणः। शतपथब्राह्मणे प्राप्यते "**ब्रह्म वै ब्राह्मणः**" इति । दयानन्दसरस्वतीमतेन पुरोहिताः ब्राह्मणाः, तैर्निष्पाद्ययागादिविधिः यत्रोपदिष्टः तद् ब्राह्मणम्। उक्तञ्च तेन – "**चतुर्वेदविद्भिर्ब्रह्मभिर्ब्राह्मणैर्महर्षिभिः प्रोक्तानि यानि वेदव्याख्यानानि तानि ब्राह्मणानि**" इति। जैमिनिना तु "**शेषे ब्राह्मणशब्दः**" इत्येव ब्राह्मणलक्षणम् उदीरितम्। मन्त्रांशं विहाय वेदस्य अवशिष्टः भागः ब्राह्मणमिति। आपस्तम्भेन सूत्रितं **कर्मचोदना ब्राह्मणानि** इति। यागादिक्रियाविधिः यत्र वर्णितः तद् ब्राह्मणम्। ब्राह्मणेषु वर्ण्यमाणाः विषयास्तावत् षट् - विधिः, अर्थवादः, निन्दा, प्रशंसा, पुराकल्पः, पराकृतिश्चेति।

ऋग्वेदस्य ऐतरेयं कौषीतकि शांख्यायनं वा द्वे ब्राह्मणे । सामवेदस्य ब्राह्मणेषु प्रसिद्धाः भवन्ति पञ्चविंश षड्विंश छान्दोग्यं, जैमिनीयं तलवकारो वा सामविधानम् , आर्षेयः, वंशः, देवताध्यायनम् इति। शुक्लयजुर्वेदस्य शतपथब्राह्मणम्, कृष्णयजुर्वेदस्य तैत्तिरीयब्राह्मणम् इति। अथर्ववेदस्य गोपथनामकमेकमेव ब्राह्मणमस्ति।

१.११) अथ आरण्यकम्

आरण्यकानि भवन्ति ब्राह्मणानां परिशिष्टभूतानि। आरण्यके अध्यात्मतत्त्वानि आलोचितानि। अपि च निष्कामतया यागादिकर्मापि तत्र उपदिष्टम्। आरण्ये अनुच्यमानात् आरण्यकमिति तस्य अन्वर्थं नाम अस्ति। तथाहि अरण्यशब्दात् वुञ्प्रत्यये आरण्यकम् इति निष्पद्यते।

आरण्यकविषये भाष्यकारः सायणोऽभाणीत् -

"अरण्याध्ययनादेतदारण्यकमितीर्यते।

अरण्ये तदधीयेतेत्येवं वाक्यं प्रवक्ष्यते।"

ऋग्वेदस्य आरण्यकद्वयं प्राप्यते ऐतरेयं सांख्यायनञ्च। सामवेदस्य आरण्यकं भवति छान्दोग्यारण्यकम्। शुक्लयजुर्वेदस्यारण्यकमस्ति वृहदारण्यकम्। कृष्णयजुर्वेदस्य तैत्तिरीयं मैत्रायणीयञ्चेति आरण्यकद्वयम्, अथर्ववेदस्य आरण्यकम् नास्ति।

१.१२) अथोपनिषत्

आरण्यकस्यापि सारभूता वर्तते उपनिषत्। आरण्यके आरब्धा अध्यात्मतत्त्वालोचना उपनिषत्सु एव परां स्फूर्तिं लभमाना परिसमाप्ता। वेदस्य अन्तिमत्वात् लक्ष्यत्वात् वा इयम् उपनिषद् वेदान्त इत्यपि कथ्यते। (वेदस्यान्तः वेदान्तः, अन्तशब्दस्य द्विविधोऽर्थः सारभागः, अन्तिमांशो वा।) उपनिपूर्वस्य विशारणगत्यवसादनार्थस्य सद्धातोः णिचि क्विपि उपनिषच्छब्दस्य निष्पत्तिरिति शङ्कराचार्याः। उपशब्दस्य सामीप्यं सत्वरं वार्थः निशब्दश्च निश्चयार्थकः तेन सत्वरं निश्चयेन संसारिणां संसारसारमतिं सादयति विशादयति शिथिलयतीति, परमश्रेयोरूपं प्रत्यगात्मानं सादयति गमयतीति, दुःखजन्मादिमूलमज्ञानं सादयति नाशयतीति वा उपनिषत्पदवाच्या। उपनिषद्विद्या भवति ब्रह्मविद्या रहस्यविद्या वा । ऋग्वेदस्य उपनिषदौ ऐतरेयशांखायनौ , सामवेदस्य च छान्दोग्यकेनोपनिषदौ, कृष्णयजुर्वेदस्य च कठ-श्वेताश्वतर-महानारायणः उपनिषदः सन्ति, शुक्लयजुर्वेदस्य ईशवृहदारण्यकौ, अथर्ववेदस्य च प्रश्नमुण्डकमाण्डुक्योपनिषदः प्रधान्येन उपलब्धाः। शङ्कराचार्येण दशानां प्रसिद्धानाम् उपनिषदां भाष्यं लिखितम्। तथाहि-

'ईशकेनकठप्रश्नमुण्डमाण्डुक्यतैत्तिरिः।

ऐतरेयञ्च छान्दोग्यं बृहदारण्यकं तथा॥'

श्वेताश्वेतरोपनिषदः अपि भाष्यं शङ्कराचार्येण कृतमिति केचन विद्वांसः कथयन्ति। तन्न इति अपरे।

इदं वेदज्ञानं ब्रह्मा भारद्वाजाय प्रददौ, भारद्वाजादाङ्गिरसः आङ्गिरसाच्च शौनकः एवमुत्तरोत्तरकाले बहवः ऋषयः इदं ज्ञानं प्रापुः। परन्तु कालक्रमेण आयुषः बुद्धेश्च ह्रासत्वाद् एकेन समग्रवेदं गभीरतया अध्येतुं वा अध्यापयितुम्वा न शक्यते अतः व्यासमहर्षिः वेदं चतुर्धा विभज्य स्वशिष्येभ्यः (पैलाय ऋग्वेदं जैमिनये सामवेदं वैशम्पायनर्षये यजुर्वेदं सुमन्तवे च अथर्ववेदं) तत्तद्वेदरक्षणकार्यं व्यार्पयत् । तथाहि भागवते -

"पराशरात् सत्यावत्यामंशांशकलया विभुः ।

अवतीर्णो महाभागो वेदं चक्रे चतुर्विधम् ।।" इति ।

१.१३) पाठगतप्रश्नाः

६५. आपस्तम्भेन सूचितं वेदलक्षणं किम्।

६६. महाभाष्यकारपतञ्जलिमते ऋग्वेदस्य कति शाखाः।

६७. सामवेदस्य एकस्याः शाखायाः नाम किम्।

६८. माध्यन्दिनी शाखा कस्य वेदस्य।

६९. अथर्ववेदस्य कति शाखाः आसन्।

७०. आपस्तम्भेन सूचितं ब्राह्मणलक्षणं किम्।

७१. ब्राह्मणेषु वर्ण्यमाणाः षड् विषयाः के सन्ति।

७२. शतपथब्राह्मणं कस्मिन् वेदे वर्तते।

७३. अथर्ववेदस्य ब्राह्मणस्य नाम किम्।

७४. आरण्यकशब्दः केन प्रत्ययेन निष्पन्नः।

७५. ऋग्वेदस्य आरण्यकद्वयस्य नाम किम्।

७६. उपनिषच्छब्दस्य नामान्तरं लिखत।

७७. उपनिषदित्यत्र सद्धातुः किमर्थकः।

७८. कठोपनिषत् कस्मिन् वेदे वर्तते।

७९. व्यासदेवः सामवेदं कस्मै दत्तवान्।

१.१४) ऋग्वेदः

ऋच्यते स्तूयते यया सा भवति ऋक् इति ऋच स्तुतौ इति धातोः क्विपि निष्पन्नोऽयं शब्दः। स्तवनपरकाः ऋचः इत्यर्थः । पूर्वमीमांसाकारजैमिनिमतेन यत्र अर्थानुसारं पादव्यवस्था विहिता सा ऋक् भवति। तथाहि तेन प्रोक्तम् - "**तेषामृक् यत्र अर्थवशेन पादव्यवस्था**" ऋचः स्वरूपं तैत्तिरीयोपनिषद्यपि समाम्नातम् - "**यद्वै यज्ञस्य साम्ना यजुषा क्रियते शिथिलं तद् यद् ऋचा तद्दृढमिति**"। ऋक्संहितायाः विभागप्रकारः द्विधा विभज्यते। प्रथमः तावत् - मण्डलः, अनुवाकः, सूक्तम्, ऋक् इति। द्वितीयः- अष्टकम्, अध्यायः, वर्गः, मन्त्रः । प्रथमप्रकारेण ऋक्संहितायां दश(१०) मण्डलाः, पञ्चाशीतिः(८५) अनुवाकाः, सप्तदशोत्तरैकसहस्रं (१०१७) सूक्तानि षट्छताधिकदशसहस्रं (१०६००) ऋचः सन्ति। ऋग्वेदस्य शाकलबाष्कलशाखयोः मध्ये शाकलशाखायां बालखिल्यर्षिदृष्टानि एकादश बालखिल्यसूक्तानि न परिगणितानि, तन्नये ऋक्संहितायां सप्तदशाधिकैकसहस्रं (१०१७) सूक्तानि सन्ति। द्वितीयविभागप्रकारेण ऋक्संहितायाम् अष्टौ (८) अष्टकानि चतुष्षष्टिः (६४) अध्यायाः, षडधिकद्विसहस्रं

(२००६) वर्गाः च सन्ति। सम्पूर्णायाम् ऋक्संहितायाम् द्वात्रिंशत्सहस्राधिकचतुर्लक्ष्यम् (४३२००) अक्षराणि सन्ति।

१.१५) अथ सामवेदः

स्यति श्रवणमात्रेण पापानि नाशयति इति, स्यति गानसुधासेचनद्वारा यज्ञानुष्ठानकर्तृणां कर्मानुष्ठानजां श्रान्तिं नाशयितीति वा विग्रहे "षोऽन्तकर्मणि" इति धातोः कर्त्रर्थे मणिन् प्रत्यये सामशब्दस्य निष्पत्तिः। "केचित्तु सामसान्त्वप्रयोगे" इति चुरादिगणीयादपि धातोः सामशब्दोत्पत्तिं मन्वते। तेषां नये सामयति गूढतत्त्वं गीतद्वारा वेदप्रतिपत्तारं बोधयित्वा तं सान्त्वयति इति साम। ऋक्षु गीतोचितस्वराणां निवेशे सति साम उत्पद्यते इति बृहदारण्यके आम्नातम्। तथाहि-**सा (ऋक्) च अमः (गीतोचितस्वरः) च तत्साम्नः सामत्वम्** जैमिनिना तु ऋङ्मन्त्रेषु या ऋक् गीतरूपेणोपस्थापनयोग्या सा भवति सामाख्या इति प्रत्यपादि। तथाहि तस्य निष्कर्षभूतं लक्षणं भवति "**गीतिषु सामाख्या**" इति। सायणाचार्येणापि सामवेदभाष्यभूमिकायां निगदितं- "**गीयमानस्य साम्नः आश्रयभूता ऋचः सामवेदे समाम्नायन्ते**" इति। सामवेदसंहितायां दशाधिकाष्टादशशतं (१८१०) मन्त्राः विद्यन्ते। एतेषु पञ्चसप्ततिः केवलं स्वकीयाः अवशिष्टाः ऋग्वेदात् समानीताः। कौथुमीशाखायाः नये सामवेदसंहिता पूर्वाचिकोत्तरार्चिकभेदेन द्विविधा। अत्र प्रथमं पूर्वार्चिकः प्रपाठकैः प्रपाठकाश्च दशतिभिः विभक्ताः। प्रत्येकं दशत्यां दश मन्त्राः सन्ति। एवं साकल्येन सामसंहितायां पूर्वार्चिके पञ्चशीत्यधिकपञ्चशतं (५८५) मन्त्राः विद्यन्ते। एवमुत्तरार्चिके प्रायेण चतुश्शतं (४००) स्तोत्राणि विद्यन्ते। प्रत्येकं स्तोत्रे च तिस्रः चतस्रः वा ऋचः सन्ति। इदं सामगानं चतुर्धा विभक्तम्- ग्रामगेयम्, अरण्यगेयम्, ऊहगानम्, ऊह्यगानञ्च।

१.१६) अथ यजुर्वेदः

यज्यतेऽस्मिन् इति विग्रहे यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु इति धातोः उसि-प्रत्यये यजुश्शब्दो निष्पद्यते। यजुर्मन्त्राः देवानाम् आहुतिपरकाः येषु मन्त्रेषु अक्षराणां संख्या नियतरूपेण न विद्यते ते यजुर्मन्त्राः इत्युच्यन्ते। उक्तञ्च- "**अनियताक्षरावसानो यजुः गद्यात्मको यजुः**" इति। जैमिनिना तु ऋङ्मन्त्रान् साममन्त्रान् च विहाय अवशिष्टाः वेदमन्त्राः यजुः पदवाच्याः इति प्रतिपादितम्। तथाहि तल्लक्षणम्- "**शेषे यजुश्शब्दः**" इति। यज्ञेन सह सम्बद्धानां यजुर्मन्त्राणां यजुर्त्वम् इति वायुपुराणे समाख्यातम्-

"यच्छिष्टञ्च यजुर्वेदे, तेन यज्ञमयुञ्जत।

यजनाद्धि यजुर्वेद, इति शास्त्रस्य निर्णयः।।" इति।

यजुर्वेदः द्विविधः शुक्लः कृष्णश्च। सूर्यात् प्राप्तस्य सात्विकत्वात् मन्त्रब्राह्मणयोश्च पृथक्भूतत्वात् शुक्लत्वम्। उद्गीर्यस्य तामसिकत्वात् मन्त्रब्राह्मणयोः व्यामिश्रीभूताच्च कृष्णत्वम्। शुक्लयजुर्वेदस्य माध्यन्दिनशाखायां चत्वारिंशदध्यायाः (४०) त्र्यधिकत्रिशतम् अनुवाकाः (३०३) तथा पञ्चसप्तत्यधिकोनविंशतिशतं (१९७५) कण्डिकाः सन्ति। काण्वशाखायान्तु चत्वारिंशदध्यायाः (४०)

अष्टाविंशत्याधिकत्रिशतं (३२८) अनुवाकाः त्र्यशीत्यधिकद्विसहस्रं (२००३) मन्त्राः सन्ति। कृष्णयजुर्वेदान्तर्गततैत्तिरीयशाखायां सप्त (७) काण्डाः, चतुश्चत्वारिंशत् (४४) प्रपाठकाः (प्रश्नाः) एकपञ्चाशदधिकषट्शतं (६५१) अनुवाकाः सन्ति।

१.१७) अथाथर्ववेदः

आनन्तर्ये परब्रह्म गमयति प्रापयतीति वा विग्रहे अथपूर्वकाद् "ऋ गतिप्रापणयोः" इति धातोः वनिप्प्रत्यये अथर्वशब्दस्योत्पत्तिः। सद्य एव परब्रह्मप्राप्तिर्येन भवति तदथर्व इति शेषः।

अथर्ववेदे विंशतिः (२०) कण्डिकाः, अष्टत्रिंशत् (३८) प्रपाठकाः, नवतिः (९०) अनुवाकाः, एकत्रिंशदधिकसप्तशतं (७३१) सूक्तानि तथा प्रायेण षट्सहस्रं मन्त्राः अथर्वेदे विद्यन्ते।

१.१८) पाठगतप्रश्नाः

८०. ऋक्-शब्दस्य निर्वचनं किम्।

८१. ऋक्संहितायाः द्वौ विभागप्रकारौ कौ।

८२. समग्रायाम् अपि ऋक्संहितायां कति अक्षराणि सन्ति।

८३. सामशब्दः कस्माद् धातोः निष्पन्न।

८४. सामवेदस्य लक्षणं सायणाचार्येण किमुक्तम्।

८५. सामवेदे स्वकीयाः मन्त्राः कति सन्ति।

८६. सामगानं कतिधा विभक्तम्, कानि च तानि।

८७. देवानाम् आहुतिपरकाः मन्त्राः के।

८८. यजुर्वेदः भेदद्वयं किम्।

८९. अथर्वशब्दः कस्माद् धातोः निष्पन्नः।

९०. अथर्ववेदे कति कण्डकाः सन्ति।

१.१९) वैदिकस्वरः

सर्वाणि अक्षराणि स्वरव्यञ्जनभेदेन द्विविधानि। तत्र स्वयं राजन्ते इति स्वराः। अर्थात् तेषाम् उच्चारणे अन्यवर्णस्य साहाय्यम् अनावश्यकम्। एतेषां स्वराणाम् उदात्तत्व-अनुदात्तत्व-स्वरितत्वभेदेन त्रयो धर्माः सन्ति। यस्य स्वरस्य उदातत्वं धर्मो वर्तते स स्वरः उदात्तः स्वरः कथ्यते। यस्य स्वरस्य अनुदात्तत्वं धर्मो विद्यते स स्वरः अनुदात्तस्वरः उच्यते। यस्य च स्वरस्य स्वरितत्वं धर्मः अस्ति स स्वरः स्वरितस्वरः गद्यते। अयं सर्वोऽपि स्वरप्रपञ्चः शिक्षाग्रन्थेषु विस्तरशः आलोच्यते। पाणिनीयतन्त्रे स्वरस्य अपरं नाम भवति अच् इति।

उदात्तत्वम् अनुदात्तत्वम् इति द्वौ वर्णधर्मौ यस्मिन् स्वरे समाह्रियेते सः स्वरः स्वरितसंज्ञः भवति। यस्मिन् स्वरे उदात्तत्वम् अनुदात्तत्वम् इति द्वौ वर्णधर्मौ मिलितौ सः स्वरः संज्ञी अस्ति। स्वरितः इति संज्ञा अस्ति। स्वरस्य ज्ञानार्थं स्वरस्य उच्चारणस्थानानि बोद्धव्यानि।

वर्णानाम् उच्चारणस्य स्थानानि -

वर्णानाम् उच्चारणाय मुखस्य विविधानाम् स्थानानाम् उपयोगः भवति। तानि स्थानानि अष्टौ सन्ति। अत्र पञ्च स्थानानि एव आलोच्यन्ते।

गले ग्रीवायाम् वा सम्मुखे उन्नतः भागः भवति। स चिबुकस्य अधस्तात् भवति। तस्य नाम काकलकः इति। स एव लोके कण्ठमणिः इति कथ्यते। काकलकाद् आरभ्य ओष्ठं यावत् पञ्च स्थानानि उच्चारणाय व्यवह्रियन्ते। तानि च - १) कण्ठः, २) मूर्धा, ३) तालु, ४) दन्ताः, ५) ओष्ठौ इति।

अवर्णस्य उच्चारणाय श्वासनलिकायाः आकुञ्चनं क्रियते। नलिकायाः यः अंशः आकुञ्चितः भवति तस्य नाम **कण्ठः** इति। मुखविवरे उपरितने गोलाकारे उन्नततमं स्थानम् **मूर्धा** भवति। ततः परं दन्तं यावत् विस्तीर्णस्य विभागस्य यः मध्यबिन्दुः स **तालु** इति कथ्यते। **दन्ताः** दशनाः इति प्रसिद्धाः। द्वौ **ओष्ठौ** च।

कः उदात्तः भवति -

कण्ठस्य यावान् भागः उच्चारणाय उपयोगी भवति तस्य भागद्वयम् कर्तव्यम्। ऊर्ध्वभागः अधोभागः च। पाणिनिसूत्रम् अस्ति - उच्चैरुदात्तः इति।

अत्र उच्चैः इति शब्दस्य अर्थः भवति - ऊर्ध्वभागे इति। उच्चैः इत्यस्य महान् ध्वनिः इति नात्रार्थः। कण्ठस्य ऊर्ध्वभागे अभिघातेन यः स्वरः उत्पद्यते स उदात्तः इति कथ्यते।

यथा कण्ठस्य भागाः कल्प्यन्ते। तस्य ऊर्ध्वभागः अधोभागः च कल्प्येते। तथा तालुनः मूर्ध्नः दन्तानाम् ओष्ठयोः च अपि भागाः कल्पनीयाः।

कः अनुदात्तः भवति -

अनुदात्तसंज्ञाविधायकं पाणिनीयं सूत्रं भवति - नीचैरनुदात्तः। सूत्रस्थस्य नीचैः इति शब्दस्य अर्थः भवति - अधोभागे इति। नीचैः इत्यस्य लघीयान् ध्वनिः इति न अत्र अर्थः। कण्ठस्य अधोभागे अभिघातेन यः स्वरः उत्पद्यते सः अनुदात्तः इति कथ्यते।

कः स्वरितः -

समाहारः स्वरितः इति पाणिनिसूत्रम्। उदात्तस्य स्वरस्य धर्मः उदात्तत्वम्। अनुदात्तस्य स्वरस्य धर्मः अनुदात्तत्वम्। यस्मिन् स्वरे उदातत्वम् अनुदात्तत्वं च मिलितं भवति स स्वरः स्वरितः स्वरः कथ्यते। अतः स्वरितस्य उच्चारणे कण्ठादीनाम् ऊर्ध्वभागः अधोभागः च अपि व्यवह्रियेते।

स्वरिते उदात्तत्वस्य अनुदात्तत्वस्य च विभागः -

स्वरितस्य कस्मिन् भागे उदात्तत्वम् कस्मिन् वा भागे अनुदात्तत्वम् इति ज्ञानम् अपेक्षितम्। स्वरितस्वरे पूर्वार्धभागः उदात्तः भवति। उत्तरार्धभागः अनुदात्तः भवति। स्वरितस्वरात् परं यदि अन्यः

उदात्तः स्वरितः वा स्वरः स्यात् तर्हि अस्य अनुदात्तभागस्य उच्चारणम् अनुदात्तमेव भवति। यदि अस्मात् स्वरितस्वरात् परम् अनुदात्तस्वरः स्यात् तर्हि स्वरितस्य यः अनुदात्तभागः तस्य उदात्ततरम् उच्चारणं भवति। अर्थात् उदात्ताद् अपि ऊर्ध्वभागे निष्पद्यते।

स्वरितात् परम् उदात्तः स्वरितः वा इति स्थितिः चेत् अनुदात्तभागस्य अनुदात्तमेव उच्चारणम्।

स्वरितात् परम् अनुदात्तः प्रचयः वा इति स्थितिः चेत् अनुदात्तभागस्य उदात्ततरम् उच्चारणम्।

प्रचयः एकश्रुतिः

स्वरितस्वरानन्तरम् अनुदात्तस्वराः ततः परम् उदात्तः इति यदा स्थितिः भवति तदा उदात्तात् पूर्वं विद्यमानः एकः अनुदात्तः अधोरेखया चिह्नितः भवति। ततः पूर्वं विद्यमानाः अनुदात्ताः स्वरचिह्नहीनाः भवन्ति। तेषामेव चिह्नहीनानाम् अनुदात्तानाम् नाम प्रचयः एकश्रुतिः वा।

उदाहरणम् - अ॒ग्निमी॑ळे पु॒रोहि॑तम्(ऋ.१.१.१)। उप॑ त्वाग्ने दि॒वेदि॑वे (ऋ.१.१.७)। अप्र॑युतामेवयावो म॒तिं दाः॑। (ऋ.७.१००.२)

अ॒ग्निमी॑ळे पु॒रोहि॑तम् इति ऋग्वेदस्य अग्निसूक्तस्य प्रथमं शब्दत्रयम्। अस्मिन् अ॒ग्निमी॑ळे इत्यत्र अकारः अनुदात्तः। इकारः उदात्तः। ईकारः स्वरितः। एकारः प्रचयः। अतः एव ईकारस्य यः उत्तरार्धभागः तस्य उदात्ततरम् उच्चारणं भवति। व्यञ्जनस्य उदात्तत्वादिकं नास्ति।

उप॑ त्वाग्ने दि॒वेदि॑वे (ऋ.१.१.७) इत्यत्र उप॑ इत्यस्मिन् उकारः उदात्तः, पकारात् परः अकारः स्वरितः। दि॒वे इत्यत्र दकारात् परः इकारः अनुदात्तः। ' त्वाग्ने ' इत्यत्र सर्वे स्वराः प्रचयाः।

अप्र॑युतामेवयावो म॒तिं दाः॑। (ऋ.७.१००.२) इत्यत्र अप्र॑ इत्यस्मिन् प्रथमः अकारः उदात्तः, द्वितीयः अकारः स्वरितः। म॒तिं इत्यत्र मकारात् परवर्ती अकारः अनुदात्तः। ' युतामेवयावो ' इत्यत्र सर्वे स्वराः प्रचयाः।

पाणिनीयशास्त्रोक्तदिशा प्रत्येकम् उदात्त-अनुदात्त-स्वरिताख्य-त्रिविधस्वराणां त्रिविधम् उच्चारणं सम्भवति। स्वरज्ञानस्य महत् स्थानं विद्यते यतो हि स्वरज्ञानं विना मन्त्रोच्चारणकाले स्वरभेदः जायते, तेन मन्त्रस्य अर्थो भिन्न एव भवति। अस्मिन् विषये इन्द्रशत्रुः इति पदस्य उदाहरणं दीयते। तथाहि उक्तं पाणिनीयशिक्षायाम् -

"मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थम् आह।
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्।।"

इन्द्रशत्रुः इति शब्दे यदि इन्द्र इति पूर्वपदम् आद्युदात्तम् अस्ति तर्हि अस्मिन् पदे बहुव्रीहिसमासः अस्ति इति ज्ञायते। तेन अस्य पदस्य अर्थः भवति - इन्द्रः शत्रुः यस्य इति। तेन अस्य अर्थः भवति एतादृशः वृत्रः वर्धताम् यस्य शत्रुः इन्द्रः अस्ति इति। अर्थात् यस्य हन्ता इन्द्रः इति। शत्रुशब्दस्यार्थो भवति - हननकर्ता, विनाशकः इति। यदि पूर्वपदम् अन्तोदात्तम् भवति तर्हि अस्मिन् पदे तत्पुरुषसमासः इति ज्ञायते। ततश्च इन्द्रस्य शत्रुः इति अस्य विग्रहः भवति। तेन अस्य पदस्य अर्थो भवति इन्द्रस्य विनाशकः इति। तस्मात् एतत् ज्ञायते एव यत् स्वरज्ञानं विना उच्चारितं पदं कथं भिन्नम् एव अर्थम् प्रतिपादयति इति। उदात्तस्वरस्य उच्चारणार्थं कण्ठताल्वादिस्थानानाम् उत्कृष्टता अपेक्षिता।

अनुदात्तस्वरस्य उच्चारणार्थम् अपकृष्टता अपेक्षिता। स्वरितस्वरस्य उच्चारणार्थम् उत्कृष्टापकृष्टयोः सम्मेलनम् अपेक्षितम्। अत्र प्रामाणिकम् अस्ति उच्चैरुदात्तः, नीचैरनुदात्तः, समाहारः स्वरितः इति पाणिनीयसूत्रत्रयम्। ऋग्वेदस्य प्रातिशाख्यग्रन्थे एतेषां त्रयाणां स्वराणां क्रमात् आयामः विश्रम्भः आक्षेपः इति नामकरणं विहितम्।

१.१९.१) स्वराङ्कनपद्धतयः

संहितायां वाक्यम् अर्धर्चं वा आश्रित्य स्वराङ्कनं भवति। किन्तु एतेन साकं प्रत्येकं पदानाम् अपि पृथक् स्वरः सिद्धः अस्ति। यतो हि अनुदात्तं पदमेकं वर्जम् इति पाणिनीयसूत्रानुसारम् एकस्मिन् पदे उदात्तस्वरद्वयं स्थातुम् न अर्हति। ऋग्वेद-शुक्लयजुर्वेद-तैत्तिरीयसंहिता-अथर्ववेद-तैत्तिरीय-ब्राह्मणानुसारम् उदात्ताक्षरात् परं किमपि चिह्नं न भवति, अनुदात्तस्वरस्य प्रकटनार्थम् अक्षरस्य अधः चिह्नं भवति, अ॒ इति उदाहरणम्। स्वरिताक्षरस्य उपरि चिह्नं भवति अ॑ इति उदाहरणम्।

मैत्रायणीसंहितायां किञ्च काठकसंहितायाम् उदात्ताक्षरस्य उपरि दण्डरेखा दीयते उदाहरणं हि प्र॑ तद्विष्णुः(मै.सं.१.२९) चित्तिः स्रुक्(क्र.सं ९.८)। अथर्ववेदस्य पैप्पलादसंहितायां तु उदात्ताक्षरस्य अधः रेखा चिह्नं भवति। स्वरितस्वरस्य अधः बिन्दुः भवति। उदाहरणं यथा देवा॑ऩाम् (अथर्व. पै. २.३०.१) इत्यत्र नकारोत्तरस्य अकारस्य उदात्तत्वबोधनाय बिन्दुः प्रदत्तः। सामवेदे उदात्त-अनुदात्त-स्वरित-स्वराणां कृते तु अक्षराणाम् उपरि अ^{१} अ^{२} अ^{३} इति चिह्नानि दीयन्ते।

शतपथब्राह्मणे केवलम् उदात्ताक्षरस्य अधः रेखा अङ्क्यते। यदि अनेके उदात्ताः स्वराः एकस्मिन् पदे तिष्ठन्ति, तर्हि अन्तिमस्य एव उदात्तस्वरः इत्थम् अङ्क्यते। सत्यमा॒ज्यम् इत्यत्र सत्यम् इत्यत्र यकारोत्तरः अकारः, आज्यम् इत्यत्र आकारः च उभौ अपि उदात्तौ।

पाठसारः

वैदिकवाङ्मयस्य परिचयाय अयं प्रथमः पाठः। अत्र केचित् मुख्याः प्रारम्भिकविषयाः च आलोचिताः। तत्रादौ वेदानां वैशिष्ट्यं महिमा च अलोचितः। ततः वैदिकवाङ्मयस्य विभूतिः प्रदर्शिता। वेदशब्दस्य अर्थाः विविधप्रकारैः उपन्यस्ताः। वेदशब्दस्य नैके पर्यायाः सन्ति ये शास्त्रेषु बाहुल्येन प्रयुज्यन्ते ते पर्याया अपि तत्र उपन्यस्ताः। वेदा अपौरुषेयाः सन्ति। अपौरुषेयपदेन किं बोद्धव्यमिति विचारः अपि अत्रैव पाठे वर्तते। वेदस्य विविधानि लक्षणानि सन्ति। विविधैः आचार्यैः कृतानि लक्षणानि अत्र प्रकटितानि सन्ति।

वेदशब्दस्य पञ्चभ्यः धातुभ्यः निष्पत्तिः भवति। ऋग्वेदः सर्वप्राचीनः भवति। संहिता-आरण्यक-ब्राह्मण-उपनिषद्भेदेन प्रत्येकं वेदः चतुर्धा विभज्यते। ऋग्वेदस्य विभागप्रकारस्य भेदेन मन्त्रादिसंख्या अपि भिद्यते। बालखिल्यानि सूक्तानि अपि अत्रि विद्यन्ते। शाखाभेदे पाठभेदे ऋगादिवेदानां मन्त्रादिसंख्या अपि

भिद्यते। यजुर्वेदस्य भेदद्वयं प्राप्यते। सामवेदस्य अधिकाः मन्त्राः ऋग्वेदादेव गृहीताः। अथर्ववेदः बहुपरं वेदेषु संयोजितः इति बहूनां मतमस्ति।

वैदिकमन्त्रेषु स्वरज्ञानम् अनिवार्यमेव। अतः वैदिकस्वराः के, किं तल्लक्षणम्, के तेषां प्रकाराः, किं वा स्वरस्य अर्थनिर्णये पुण्यार्जने च माहात्म्यम् इति एते विषया अपि अत्रैव पाठे सन्निविष्टाः सन्ति।

पाठान्तप्रश्नाः

१. वेदम् आश्रित्य टिप्पणीं रचयत।
२. वेदलक्षणं संक्षेपेण लिखत।
३. वेदः पौरुषेयः अपौरुषेयो वेति सामान्यरूपेण विचारयत।
४. वेदस्य विभूतिविषये लिखत।
५. वेदशब्दस्यार्थं विशदयत।
६. वेदानां महत्त्वं प्रतिपादयत।
७. दार्शनिकमतप्रतिष्ठापनेन वेदस्य रचनाकालविषये लिखत।
८. वेदलक्षणं लिखत।
९. वेदशब्दस्य लक्षणपुरस्सरं व्युत्पत्तिं प्रतिपादयत।
१०. संहितां प्रतिपादयत।
११. ऋग्वेदं वर्णयत।
१२. यजुर्वेदं वर्णयत।
१३. वेदे कति स्वराः। के चे ते।
१४. वैदिकस्वरान् सविस्तरं परिचाययत।
१५. प्रचयस्वरं प्रकटयत।
१६. स्वरितस्य स्वरस्य उत्तरभागस्य कदा कीदृशम् उच्चारणं भवति।
१७. स्वरस्य प्रयोजनानि कानि।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

वेदानां वैशिष्ट्यम् महत्त्वम् च

१. द्विजः वेदम् अनधीत्य अन्यत् कर्म करोति चेत् सः शूद्रो मतः।
२. वेदतत्त्वज्ञ एव जनः ब्रह्म ज्ञातुम् प्रभवति।

३. 'योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम्।।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः॥'इति

४. 'वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र कुत्राश्रमे वसन्।
इहैव लोके तिष्ठन् स ब्रह्मभूयाय कल्पते॥'इति

५. ऋषिभिः।

६. मन्त्रद्रष्टारः।

७. ऋष्यति पश्यति इति ऋषिः।

८. इनिप्रत्ययेन।

९. 'तद्येनास्तपस्यमानन् ब्रह्मस्वयम्भ्वभ्यानर्षत्' इति पङ्क्तिः।

१०. मन्त्ररुपः भागः ब्राह्मणरूपः भागः च।

११. संहिता इति।

१२. संहिताभागस्य व्याख्यारुपः एव।

१३. त्रिधा विभक्तः, ब्राह्मणम्, आरण्यकम्, उपनिषदश्चेति विभागाः।

१४. यज्ञस्वरूपप्रतिपादकः।

१५. अरण्ये पठिताः यज्ञस्य आध्यात्मिकं रूपं विवेचयन्तः भागाः।

१६. ब्रह्मस्वरूपस्य बोधिकाः मोक्षसाधनानि वा उपनिषद्।

१७. ब्राह्मणभागो गृहस्थानामुपयोगी, आरण्यकभागो वानप्रस्थम् आश्रितानाम् उपयोगी, उपनिषद्भागश्च संन्यस्तानां सन्न्यासिनां वा उपयोगी।

वैदिकवाङ्मयम्

१८. षड्वेदाङ्ग-ब्राह्मण-आरण्यक-उपनिषदादीनां बोधो भवति।

१९. वाङ्मयम् इत्यस्मिन् अर्थे।

२०. 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्'। इति।

२१. येन हि यागानाम् अनुष्ठानं निष्पन्नतां गच्छति, देवतानां च स्तुतिविधानं यत्र उल्लिखितमस्ति सः माननात् मन्त्र इत्युच्यते।

२२. यज्ञानां विविधक्रियाकलापानां प्रतिपादकाः ग्रन्थाः 'ब्राह्मणम्' इति संज्ञां भजन्ते।

२३. वेदश्च स्वरूपभेदात् त्रिविधः- ऋग्वेदः, यजुर्वेदः सामवेदः च इति।

२४. यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था अस्ति तेषां छन्दोबद्धानां मन्त्राणां नाम 'ऋक्' इति वेद्यम्। ऋचां समूह एव 'ऋग्वेद' इति।

२५. यस्मिन् वेदे यज्ञयागादिक्रियाकलापानाम् अनुरोधेन मन्त्राणां सन्निवेशः अस्ति सः 'यजुर्वेद' इति।

२६. यत्र गीतिरूपा मन्त्राः विद्यन्ते स उपासनाकाण्डपरो वेदः 'सामवेद' इति।

२७. मन्त्राः त्रिविधाः अत एव वेदानां 'त्रयी' इति नाम।

२८. वेदव्यासः कृतवान्।

२९. तिस्रः संहिताः।

३०. महत् मौलिकं पुरातनं च इदं वैदिकवाङ्मयम्। अतः अत्र अस्माकम् अभिनिवेशः भवति।

वैदिकवाङ्मविभूतिः

३१. धर्मदर्शनयोः उभयोः विकासार्थं ज्ञानार्थञ्च वैदिकवाङ्मयस्य अध्ययनम् अपरिहार्यं भवति।

३२. कालद्वयेन विभक्तः।

३३. हिन्दी-पंजाबी-बंगला-उडिया-गुजराती-मराठी-राजस्थानी-आसामीप्रभृतयःउत्तरभारतीयभाषाः,दक्षिणभारतेऽपि याः तामिल-तेलगु-मलयालम-कन्नडादि आधुनिक्यः भाषाः सन्ति ता अपि वैदिकवाङ्मयेन भृशं प्रभाविताः।

३४. अध्यात्मविषयिणी सनातनी जिज्ञासा वैदिकवाङ्मये आलोचिता।

वेदार्थः, पर्यायशब्दः च

३५. 'विद्यन्ते धर्मादयः पुरुषार्थाः यैस्ते वेदाः'इति।

३६. इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो वेदयति स वेदः इति।

३७. पौरुषेयः नित्यश्च।

३८. सांख्य-वेदान्त-मीमांसानाञ्च।

३९. वेत्ति,विचारणा, सत्ता, लाभश्च।

४०. विन्ते इति।

४१. वेदोऽखिलधर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्।

४२. 'अपौरुषेयवाक्यं वेद' इति।

४३. इष्टप्राप्तेः अनिष्टपरिहारस्य च अलौकिकम् उपायं यो वेदयति सः 'वेदः' इति।

४४. आम्नायः, आगमः, श्रुतिः, वेदः,छन्दः इति सर्वे शब्दाः वेदशब्दस्य पर्यायाः सन्ति।

४५. विद्-धातोः आयाति।

४६. सत्तार्थकात्-विद्धातोः घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नः वेदशब्दः।

४७. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यां चुरादिप्रकरणे तु चतुर्षु अर्थेषु विद्-धातोः प्रयोगः अस्ति। ते च अर्थाः भवन्ति सत्ता,ज्ञानम्,विचारणम्,प्राप्तिः चेति।

४८. 'विदन्त्येभिः धर्मब्रह्मणी क्रियाज्ञानमयं ब्रह्म वा इति वेदः।'

४९. 'विन्ते विचारयति धर्मब्रह्मणी क्रियाज्ञानमयं ब्रह्म वेति वेद' इति।

५०. वेदमर्मज्ञाः भारतीयाः मेधाविनः मन्यन्ते।

५१. मन्त्रद्रष्टा इति।

५२. ऋषिशब्दः 'इगुपधात् कित्' इत्यनेन औणादिकेन सूत्रेण इनिप्रत्ययेन निष्पन्नः।

५३. न्यायवैशेषिकयोः मते वेदाः पौरुषेयाः नित्याश्च सन्ति।

५४. मनुः वेदान् नित्यान् अपौरुषेयान् च मन्यते।

वेदस्य पौरुषेयत्वापौरुषेयत्वविचारः, लक्षणं च

५५. पौरुषेयः।

५६. अपौरुषेयः।

५७. वेदान्तिनः सांख्याः च।

५८. संहितापाठः।

५९. जाबालि-काण्व-माध्यन्दिनादिशाखाः शुक्लयजुर्वेदे प्रसिद्धाः।

६०. वाजो नाम सूर्यरश्मिः, सनिशब्दो धनवाची।

६१. ऋच्यते स्तूयते यया सा ऋक्।

६२. शुक्लयजुर्वेदे हि दर्शपूर्णमासादियागार्थं मन्त्राः संकलिता वर्तन्ते।

६३. अभिचारादिकर्मसु अथर्ववेदीयमन्त्राणामस्ति उपयोगः।

६४. तेषामृक् यत्र अर्थवशेन पादव्यवस्था' इति।

संहितादि

६५. मन्त्रब्राह्मणयोः वेदनामधेयम् इति।

६६. ऋग्वेदस्य एकविंशतिः शाखाः।

६७. कौथुमीयशाखा।

६८. शुक्लयजुर्वेदस्य।

६९. अथर्ववेदस्य नव शाखाः।

७०. कर्मचोदना ब्राह्मणानि इति।

७१. विधिः, अर्थवादः, निन्दा, प्रशंसा, पुराकल्पः, पराकृतिश्चेति।

७२. शुक्लयजुर्वेदे।

७३. गोपथब्राह्मणम्।

७४. वुञ्प्रत्ययेन।

७५. ऋग्वेदस्य आरण्यकद्वयं प्राप्यते ऐतरेयं सांख्यायनञ्च।

७६. वेदान्तः इति।

७७. विशारणगत्यवसादनार्थस्य।

७८. कृष्णयजुर्वेदे।

७९. वैशम्पायनर्षये।

ऋगादिवेदः

८०. ऋच्यते स्तूयते यया सा भवति ऋक् इति

८१. प्रथमः तावत् - मण्डलः, अनुवाकः, सूक्तम्, ऋक् इति। द्वितीयः- अष्टकम्, अध्यायः, वर्गः, मन्त्रः इति।

८२. द्वात्रिंशत्सहस्राधिकचतुर्लक्ष्यम् (४३२००) अक्षराणि सन्ति।

८३. षोऽन्तकर्मणि" इति धातोः निष्पन्नः।

८४. "**गीतिषु सामाख्या**" इति।

८५. पञ्चसप्ततिः मन्त्राः।

८६. सामगानं चतुर्धा विभक्तम्, ग्रामगेयम्, अरण्यगेयम्, ऊहगानम्, ऊह्यगानञ्च इति।

८७. यजुर्मन्त्राः इति।

८८. शुक्लः कृष्णश्च इति।

८९. ऋ-धातोः।

९०. विंशतिः।

॥ इति प्रथमः पाठः ॥